Ç E N G İ Z H A N
(1155 - 1227)

Ord.Prof.Dr. A.Zeki Velidi Togan

1969 - 70
Kış Sömestresi

GİRİŞ 18.11.1969

Fakülteye intisabımdan beri (1927) Çengiz Han'ın tarihini bir defa, 1962 ve Temürünkini de yine bir defa, 1964 lerde anlatmıştım. Şimdi Çengiz'i daha geniş ölçüde analatacağız. Çengiz 1153 de, bir diğer rivayete göre ise 1167 de doğmuş ve 1227 de ölmüştür. Hayatı tafsilatıyla biliniyor ve malûmdur. Kendisi cihana büyük ölçüde tesirli olduğundan Avrupalılar olsun, Çinliler olsun, bunun hayatını yazmışlardır. Kendisinin yazdırdığı tarih de vardır. Bu bize Farsça, Türkçe, Arapça, Çince ve Moğolca olarak gelmiştir. Bu yönlerden tarihi tafsilatlı olarak öğrenilmeye müsaittir. Nitekim bunlar devrimize kadar çeşitli âlimler te- tarafından tetkik edilmiştir. Eskilerden Petis de la Croix vardır ki, önce eserini Fransızca yazmış, sonra İngilizce ve Almancaya da çevrilmiştir. İngilizcede pek mufassal ve tarafsız olarak Hovorth'un Moğol tarihini vardır. Fransızca olarak R.Grousset'nin kitabı önemlidir ki, İngilizceye de çevrilmiştir.

Türkçemizde maalesef Çengiz Han'a dair tafsilatlı bir eser hâlâ yoktur. Ülkemizde İslâm an'anesi, Arap halifeleri geleneği kuvvetli olduğundan din tesiriyle Çengiz'e ve evlâdına karşı umumiyetle bir düşmanlık hissî mevcuttur. Bunun tesiri hâlâ devam eder ve Çengiz umumiyetle lânetlenir. Bu yüzden olsa gerek hayatı bizim tarihî edebiyatımızda pek mufassal değildir. Hatta Çengiz ve evlâdının hayatının yazan Reşided din'in kitabı dahi, Türk tarihinin temel kaynağı onun ilk toplu hûlasası olduğu halde tercüme edilmemiştir. Rusya'daise 4 cilt çok eskilerden intişar etmişti. 1946 dan beri Farsça metin ve Rusça tercümesi birçok ciltler halinde ilimler akademisi tarafından neşredilmektedir.

Bu eserin asıl nüshaları Türkiye'de bahusus Topkapı sarayındadır. Bilhassa 1518 numarada, Camiüt tevarih'in, Arapçasının hayatında ve kendi kontrolünde yazılmış bir nüshası vardır ki, son neşirler hep buna göre yapılmıştır. Bundan alınan fotoğraflar, 1940'larda Leningrad

muhasarası sırasında kaybolduğundan, sonraki neşirlerde bu kullanılmadı. Farsça metni Baku'da A.Alizâde neşretti ki, bu da Topkapı nüshası olmaksızın neşredilmişti.

Reşideddin'in eserlerini Türkçe, Moğolca, Farsça ve Arapça olarak dört dilde yazmış ve çeşitli kopyelerini yaptırarak çeşitli ülkelere göndermiştir. Bu yazmaların başlıca nüshaları resimlidir ki, Topkapı ve Paris nüshaları böyledir. Arapça nüshaları eksiktir, Londra ve Edinburg'da ki, nüshalar kitabın ikinci cildine ait. Bizde de Arapça nüshalar bulunmuş, ancak asıl Farsçaları kalmış ki, onlar da resimlidir. Ancak Arapçasının birinci cildi çeşitli Türk kavimleri tarihi, sadece Ayasofya kütüphanesinde bulunuyor ki, bu da eksiktir. Reşideddin'in eserlerini öğrenmekte esas nokta, bunların başka dillerde yazılmış eserlerle karşılaştırılmasının mümkün olmasıdır. Bazı kronolojiler, Gizli Tarih, Aşıkpaşazâde Tarihi keza Çince tarihlerle de mukayese etmek mümkündür. Çin tarihleri kısmen Avrupa dillerine tercüme edildi.

Reşideddin'in kitabının Moğolca aslının sadece şecere kısmı bize kadar gelebilmiştir. Bu şecerenin Türk tarihine ait olan kısmındaki resimler eksik kalmış. Çin, Yahudi, Papa, vs. kısımların tarihlerinde resimleri kalmıştır. Bu nüsha bize Altınordu'dan gelmiş. Resimlerin altı Moğolca ve Farsça yazılmış ve o şahsiyet hakkında izahat verilmiştir. Bu tekmil eserin Moğolca ve Türkçesinde verilmiş. Türkçesi Topkapı H 1253 numaralı albümde var ki, Temür'ün şeceresi olarak yazılmış ki, ecdadı Alangua'dan başlayıp Çengizi de ihtiva etmektedir. Bu nüshada izahatlar Uygur harfleriyle Türkçedir.

Fakat Reşideddin'in eserinin Türkçe nüshası bize tam olarak gelemedi. Yalnız Nadir Mirza adlı bir Azerbeycanlı litograf olarak basılan Tebriz Tarihi'nde Türkçe olan bu kitabı daha Safeviler devrinde gördüğünü kaydeder. Kitabın Türkçesi Akkoyunlu sarayında da bulunmuş ki, Osmanlı elçisi Şükrullah bunu görmüş ve Behçet üt-Tevarih'inde kaydetmiştir. Reşideddin Tarihinin tam bir nüshası Temür ve evlâdı elinde de bulunmuştur. Birisi Taşkent Özbek İlimler Akademisi kütüphanesinde bulunuyor, içinde Türkçe nüshadan bazı varaklar kalmıştır. Bu nüshayı 1969 yazında Emel Esin, N.Atasov ve Filiz hanımlar görmüşlerdir. Ancak Ruslar fotoğrafının dahi alınmasına müsaade etmediler.

Bu sene Çengiz'in tarihini anlatacağız. Çengiz devri tarihinin birçok yönleri vardır. Biz harplerden çok kültür tarihine önem vereceğiz ki, ehemmiyetli olan da budur. Bunu aydınaltmaya çalışacağız. Meselâ bunlardan Çengiz ve oğulları devrindeki yol ve posta teşkilâtını zikredelim. Vaktiyle bir Sinolog olan Maenchen-Helfen Türkçe ve Moğolca da bilirdi, güzel eserler kaleme almıştır. Bu zat 1924 de Çin'e bir seyahat yaptı ve bunubbir eser olarak yazdı. Bunda Moskova'dan Sibirya yolu ile P Pekin'e seyahatinin hikâyesini anlatır. Bu eserinde Çin hududunda Urankhay (Hakas) bölgesinde posta yollarından bahseder. Kendisi bunları tafsilatlı olarak neşretmek arzusunda idi. Ancak bu eserini vücuda getiremedi. Bahsettiği yollar Yenisey nehri başlarında bir geçidi aşıyordu ki, Kem'e müvazi olarak gidiyordu. Buraları sarp dağlık olduğundan çağımız yolları gibi kayaları düzeltip, 4 atlı yürüyecek şekilde yollar yapılmıştı. Bu yollar büyük orduların sevkine müsait idi, ki Çengiz tarihlerinden böyle "Çhar esb" kollar zikredilmiştir. Bu tipte yolları sadece Yenisey taraflarında değil, Boruhor ve İle nehri kuzeyinde de yapmışlardır. Bu yollara "Yam", posta yolu denilmiştir. Bu yıl üzerinde muayyen mesafelerde posta istasyonları da yapılmıştır. Bu sayede, çağının en büyük sür'ati sağlanmıştı. Avrupadan gelenler de bu posta ile gönderildiler ki, bunlar istirahata vakit bulmadan bu sür'atli gidişten memnun kalmamışlardı. Bu yollardan Türkstan'ın güneyinden gelen yol, Huten'den Kâşgar üzerinden Belh-Nisabur-Rey-Tebriz üzerinden Sövas'a kadar gelmiş, Bizans'a ulaşmıştır. Kuzeyden geçen diğer yol Han yolu, Kazakistan ortalarından geçmişti. Rusların hayatına da "Yamçı" büyük ölçüde tesir etmiştir. Puşkin'in bir şiiri Yamçadan bahseder. Türkiye'de de Yam Teşkilâtı olmuş, Bir yol Hindistan'a, bir diğer yol Çin'in şarkından Singapur'a kadar ilerlemiş,

Çengiz'in ve evlâdının büyük imparatorluğunun asıl sırrı bu noktadan anlaşılmalıdır. Büyük mesafeleri birleştirmişler, aradaki nakliyatı çabuklaştırmışlardır. Pek önemli bir diğer hususiyetleri de aradaki küçük devletleri ve gümrük duvarlarını bırakmamalarıdır. Çengizden önce gümrük pek çoktu. Bağdat'dan çıkan bir mal, Buhara'ya gelinceye kadar 28 yerde gümrük veriyordu. Bu ise bazen malın asıl fiyatının birkaç misli artmasına sebep oluyordu. İşte Çengiz ve evlâdı bunu ortadan kaldırdı. Ülkeyi tek bir gümrüke tâbi kıldı. Çengiz keza ülkede para birimini sabit

kıldı ki, burada esas 2,5 kg ağırlıkta "yastuk"lardır. Bu "yastuk"lar altın veya gümüş olmuş. Gerçi bunun küçük birimleri de ticarette kullanılmış Ancak asıl sabit kıymetbu olmuştur.

Çengiz'liler ellerine toplanan parayı kaçırmamak için çek, banknot usûlünü de vazettiler. Bu sayede bir yandan Pekin bir yandan Teb riz veya Kırım, Saray ile Taşkent arasında ticarî mübâdelede büyük kolay- lık sağlandı.

Çengiz cihan çapındaki büyük inkilapları vücuda getirirken, elbette büyük felâketler de yarattı. Ve bu felâketlere muvazi olarak ye- nilikler yarattı. Çengiz'in yıkmak istediği düzenin de yarattığı şehir- ler ve onların kalabalık kudretli ahalisi vardı. Çengiz ise bu mübâdele yolu üzerindeki şehir ve kavimleri yok edecekti. Nisabur halkı, asırla- rın kazancını yitirmek istemedi. Çengiz'e korkunç bir mukavemet gösterdi. Bu ise onlara ancak felâket getirdi. Neticede sülâleler ve bunların yarat tığı gümrükler yıkıldı. Çengiz yepyeni bir nizam, dünya düzeni yarattı. Bu arada çok geçmeden yıkılan sülâleler sıhriyet yolu ile Çengizlilere yanaştılar ve bir yarım asır sonra münâsebetler düzgünleşti. Ancak bu za man zarfında, yeni bir nizam kuruluncaya kadar büyük çatışmalar oldu. Çen- giz'in tarihi işte bu mücadelenin Asya'daki büyük değişmelerin tarihi de- mek gibidir.

20.11.1969

Çengiz İmparatorluğu'nun kurulmasının temelleri:

Çengiz'in devletinin kurulmasının âmilleri nelerdir?. Çen- giz devletinin kuruluşu, Çengiz'in 1227 de öldüğü zaman tamamlanmış bulu- nuyordu. Sonradan oğulları ve torunları bunu genişletmişlerdir. İşte Çen- giz'in bu devleti kurulduğu sıralarda Asya ve doğu Avrupa ufak feodal dev letlere bölünmüş bulunuyordu. Çin sahasında Kidanlar vardı ki, bunlara Kı tay (Hıtay) da denir. 907 de T'ang'lardan sonra kurulan Kidan devleti 1125 de ikiye ayrıldı. Batıya giden kolu Kara-Hıtay olarak Tiyanşan'ın orta kısımlarına hâkim olarak yaşamıştır. Çin'in güneyinde ise Sung sü- lâlesi vardı. Bu da 960'larda kurulmuş ve Kubilay'ın 1279 daki istilası- na kadar devam etmiştir. Bu da güney ve kuzey Sung'lar olmak üzere ikiye ayrılır. Kuzeyi 1127 de, güney kolu ise ancak 1279 da yıkıldı. Kuzey Çin' de Chin(Jin) sülâlesi bulunuyordu. İslâm kaynakları buna Altın Han, Türk- ler ise Çürçit demişlerdir. Çürçit ismi Oğuznâme'de de geçer ve Oğuz'un burasını zaptettiği kaydedilir. 1204 de Çengiz bunları ortadan kaldırmış- tır. Ancak bu birden olmadı; zira bu devlet Sung'lara dayandıklarından

hayli uzun zaman mukavemet ettiler.

İslâm ülkelerine gelince, İran sahasında çeşitli devletler bulunuyordu. Bunların başında Bağdat'ın merkezi bulunduğu Abbasî devleti gelir. Çengiz devleti kurulduğu sıralarda Nasir, Zahir, Müstansır ve Müstasım baba oğul sülâleleri devam etmiştir ki, Hulagu Han'a kadar bu devam etti. Merkezî Aral'ın güneyi olan Harezm sahasına ve batı Türkistan'ın birçok yerlerine Harezmşahlar hâkimdir. Çengiz'in ilk yıllarında Muhammed Tekeş başta idi. Sonra Alâeddin Muhammed başa geçti. Bunun oğlu da Celâled'in Harezmşahların batısında, Bağdat taraflarına hâkim bulunan Abbasilere kadar arada çeşitli devletler, Atabekler vardı; Bunların başlıcaları şunlardır: Musul Atabekleri, Halep, Sincar, Şam Atabekleri ki, Nureddin Zengi hâkimdir. Diyarbekir'de Artukoğulları bulunuyordu. Harput da keza; Mardin'de de Artuklu beyliği halâ yaşıyordu. Ahlat da bir ermeni krallığı Azerbaycan'da Arran taraflarında Şeddadoğulları bulunur. Bunların kuzeyinde Şirvanşahlar vardır. Anadolu'da Anadolu Selçukluları bulunuyordu. Ancak bu devlet de feodal devletlere bölünmek istidadında bulunuyordu. Sivas-Malatya tarafları Danişmend oğullarının idaresinde idi. Erimcan'da Mengücek oğulları, Erzurum taraflarında Saltıkoğulları bulunuyor. İran Azerbeycanı taraflarında Atabeklerden Eldeniz oğulları vardır. Güney İran yani Fars'da Salgurlular, Luriştan'da Hezâresb Aatabekleri, keza Yezd'de yerli Atabekler bulunuyor. Diyarbekir-Musul taraflarında keza İnaloğulları da zikredilmelidir. Hindistan'da, Memlûk denilen Dehli sultanları, Afganistan sahasında ise Gurlular bulunuyor. Bunlar da kendi aralarında feodallere bölünmüşlerdir. Bingale'de Khalaç Türklerinin Sultanlığı vardı.

Asıl Çengiz'in zuhur ettiği sahalarda ise Nayman hanlığı vardı. Eski Gök-Türklerin merkezinde Kireyitler, daha batıda Kuke-nor taraflarında ise Tangutlar bulunuyordu. Orhon-Onon-Kerulen başlarında asıl Çengiz'in zuhur ettiği sahada, hâkim bir kabile değil, kaynaşma halinde kabileler mevzubahisti. Bunların nüfuzluları Çengiz'in mensup olduğu Börçegin (Börteğin)lerdi. Baykal civarında ve kuzeyinde de hemen hepsi müstakil bir hayli Kırgız kabilesi bulunuyordu. Rusya ve Doğu Avrupa sahasında Volga boylarında Bulgarlar Hazarlar bulunuyordu. Hazarların sahasına daha sonra yabancı kaynaklarda "Polovits" yani sarışın denilen Kıpçak (Kumanlar) hâkim oldular. Kafkaslarda Ermeni ve Gürcüler zikre değer. Bu kafkas sahasında hemen her dere, her vâdi müstakil gibidir. Afganistan'da da

böyle idi ki, her dereye bir bey hâkimdi. Rusların oturdukları sahalar da ufak devletçiklere, knezliklere bölünmüştü. En marufları Suzdal, Novgorod, Moskova, Cladimir, Kiev, Ryazan idi.

Görülüyor ki, Çengiz'in devlet kuracağı sahada yüzlerce feodal bulunmaktadır. Bu devletçiklerin başlarında kiminde iyi, kiminde pek kötü hükümdarlar bulunuyordu. Karakter itibariyle karışık hükündarlar da bulunuyordu ki, bazen pek iyi, bazen ise pek kötü idi. Meselâ Celâleddin Harezmşah böyle idi. Musul Atabeki Mes'ud da böyle idi. İbn Esir, Abdullatif Bağdadî ve Yakut bunları tarif eder, fazilet ve hatalarını söylerler Bilhassa A.Bağdadî bunu açıkca anlatır. Çengiz'in zuhur ettiği yıllarda çok yerleri gezen Yakut da, devrinin karakterini eserinde Mu'cem ül-Büldan' da yer yer aksettirmiştir.

Yukarıda zikredilen bütün devletçikler müstakil sayılıyordu. Tabiî ki bunların hepsinin apayrı gümrükleri vardı. İran sahası, çeşitli devletlere sahip olduğundan en çok gümrük alınan bir yerdi. Buralarda bir birini öldürmekten çekinmeyen sarık mezhepler de vardı. Batınîler Azerbeycan'ın güney taraflarında Alamut'da üs edinerek etrafa terör saçıyorlardı. Huzistan da böyle idi, ki Nasireddin Tusi'yi bile esir edip çalıştırmışlardır. Bu feodaller gerçi kendi ülkelerinin medenî imarına, kalkınmasına çok çalıştılar. Bu feodallerin kendi tarihçileri de vardı. İşte Çengiz'in tarihini gerçek yerine oturtmak bu bakımdan zordur. Zira bu müellifler, kendi hükümdarlarının Çengiz tarafından ortadan kaldırılmasını, cihanın en büyük felâketi olarak gösterirler. Onların yazdığı tarihî eserler ise, tabiî ki bizim Çengiz'in hayatı hakkında başvuracağımız esas kitaplardandır. Bu bakımdan bunun felâket mi, yoksa mes'ud bir olay mı olduğunu ancak hislerden sıyrılarak anlıyabiliriz. Diğer taraftan devletler arasında ticarî ve iktisadî bakımdan bir anlaşma yoktu. Sadece kültürel sahada, İslâmın tesiriyledir ki, bir birlik teessüs etmiş gibiydi. İslâmiyet öncesi bu birlik Hristyanlık, Budizm ves. gibi dinlerin binbir mezhebinden sonra ki berraklığı ifade ediyordu. İslâm bütün bu din ve mezheplerinin hepsini temizlemişti. Ancak iktisadî sahada birlik yoktu. Ticaret işi çok sakattı Ve ticaret yolları sadece meskûn yerlerden ve şehirden şehire geçerdi. Bu ise yolun uzamasına ve maliyetin yükselmesine sebep olurdu.

24 Kasım 1969

Ticaret Yolları:

Bu dersimizde Çengizli devleti kurulmadan önceki asırların ticaret yollarından bahsedeceğiz. Bu zamanın ticaret yolları, şimdi Rusların inşa etmiş olduğu demiryolları istikâmetinde veya onlara muvazi de-

ğildir. Ancak daha güneyden Kazakistan ortalarından bir yol olmuş. Bu ise büyük Hun ve sonraki Göktürklerin hâkimiyetleri devrinde işlek olmuş. Bizanslılarla Göktürklerin temasları, karşılıklı elçi gidip gelmeleri, bu yol üzerinde cereyan etmiş. Keza bu yol, ipek alışverişine de sahne olmuş Fakat bu devletler yıkıldıktan sonra da yollar yine kalmış. Ancak bu büyük doğu batı yolu işlemediği zamanlar güney-kuzey yolları canlınmış. Bu son yollar Aral civarından ve Tiyanşan dağlarından kuzeye doğru gitmişlerdir. İşte bu güney-kuzey yollarından iki örnek burada verilecektir.

Asya kıtası için karakteristik olan yollardan birisi İbn Fadlan tarfından anlatılmıştır. İbn Fadlan 922'lerde, daha Oğuzlar İran sahasına inmeden önce bu seyahatını yapmıştır. Bu bir elçilik heyeti idi. 921 de Bağdat'dan hareket edip, Harezm'de Cürcaniye'ye gelmiş; Aral'ın dı kısmandan giderek Kazan'ın güneyinde bulunan Bulgar şehrine varmıştır. İbn Fadlan'ın ve elçilik heyetinin birlikte gittikleri kervan gayet büyüktü. Tahninen 3000 at, 5000 insan bulunduğu söylenir ki, bu gerçekti, 5000 at, 3000 insan olmalıdır. Bu halde bile böylesine kalabalık bir kervan, adeta bir yürüyen pazar olmuştur. Yolculuk üç ay kadar sürdü. Muazzam kalabalık olan kervan, yolda da ticaret yapıyordu. Bu yolun güzergahı şöyle idi; Bağdat'dan çıkılıyor, sonra da Rey, Nisabur-nery ve Buhara. Buhara'ya Samanîlerin en şevketli zamanında vardılar. Bu sırada Samanî Nasb ibn Ahmed'in başveziri meşhur coğrafyacı Ceyhanî idi. Daha Harezm'e, Cürcani'ye geldiler. Kışın burada kaldılar ki, bu sırada İraq oğulları orada hâkim idiler.

Bütün kış mevsimi boyunca seyahat hazırlığı yaptılar. Nihayet 3 Mart 922 de yola çıktılar. Bu sırada Harezm'de bulunan halk İran dili konuşurdu ki, aralarında Türkler, Kücatlar da vardı. Harezm'den sonra Zencan'a geldiler. Burası Türk Kapısı tesmiye ediliyor. Sonra Cit'e geldiler. Bu sırada kar yağmasına rağmen yollarına devam ettiler. Sonra Harezm dağı denilen Üst Yurt'a geldiler. Orada tesâdüf ettikleri Seksevül ağaçlarını yakarak ısındılar. 15 gün sonra çok nehirleri olan yerlere geldiler ki burası Oğuzların yaylaları idi. İbn Fadlan Oğuzların hayatından da bahseder. Elçilik heyeti Selçukluların atası Subaşı'ya misâfir oldular. Subaşı bunların şerefine bir av partisi tertip etti. Bahar olduğu için pek çok kaz varmış, ki taş atarak isâbet ettirilebiliyordu. Oğuzlar ekmek kullanmazlarmış. Sonra Buğundu denilen yere gelindi ki, bu nehri hazır bulunan sallarla geçtiler. Nehirleri geçerken her zaman bir müfreze asker

önden gönderiliyordu ki, bunlar kervanı Başkurtların saldısından koruyordu. Son ra Çam adlı nehre geldiler ki, bugün Cim diyorlar. Daha sonra da Cahş, Edil, Erdên, Varş, Axtı geçtiler. Bunlar belki küçük nehirlerdi, ancak bahar olduğu için kar sularıyla büyümüşlerdi.

İbn Fadlan'ın kâtibi bulunduğu elçilik heyetinin dahil bulunduğu kervan daha sonra Peçenek ülkesine geldi. Bunlar Ural nehri dolaylarında Peçenekler Oğuzlara nisbeten fakir idiler. Halbuki, Oğuzlar arasında 10000 at ve 100.000 koyunu olanlar bulunuyordu. Daha sonra Cayıx'a geldiler. Bundan sonra da Caha, Azhan-Baca-Samur-Kemel nehirlerine geldiler. Bunlar bugün de aşağı yukarı aynı isimlerle marufdur. Keza sonra varılan Solh nehri bugün de aynı isimlidir. Kicle nehri kıyılarında Başkurt'lara rastladılar ve onlardan pek çok korkmuşlardır. Bunların arasında müslüman olanların bulunduğundan ve akidelerinden bahseder. Araları iki-üç günlük yol olan Çerimsan-Ürel-Baynak-Ütis-Nayasna ve Çavşun nehirlerinden sonra Bulgar hükümdarının karargâhına bir gece ve gündüzlük yol kalmıştı. Bulgarlara 4 padişah tâbi imiş. İbn Fadlan bu meyanda yapılan ticâreti de anlatır. Bulgar şehri, şehir adına pek lâyık bir yer değildir. Cami ancak yeni yapılıyordu. Evler pek yoktu ve ahali çadırlarda yaşıyordu. Oğuzlarda ekmek olmamasına rağmen, bunlarda darı ekmeği vardır. Padişahlarını gördükleri zaman secde ederlerdi.

Bu seyahat 70 gün devam etmiş, ancak İbn Fadlan bu arada köy ve şehir görmemiş olsa gerek. Zira zikrettikleri hemen tamamen nehirdir. Şehir olarak Harezm ve Bulgar'ı zikreder ki, bu sonuncusu zaten o zaman yeni yapılıyordu. İbn Fadlan'ın dahil bulunduğu elçilik hayatî bir ticâret kervanı ile gitmişlerdi. Yukarıda da dediğimiz gibi, bu sayede, devrin ticâri hayatı ve kervan yolu hakkında da bilgi edinebilyoruz. Bu kervanın bir diğer özelliği, pek muazzam bir kafile olmasıdır. Hemen bütün mensupları silahlı idi. Kendilerini korumak, için, ayrıca askerî kuvvetler de bulunuyordu.

İbn Fadlan'ın gittiğinden gayri 10. asırda faal olan diğer yol, doğuda Tiyanşan'dan kuzeye gidendir. Bu yol Uygurlardan, yahut İslâm kaynaklarının ifâdesi ile Dokuzoğuzlardan Kırgızların ülkesine, Yenisey havzasına gidiyordu. Bu seyahatin hikâyesi Abdülhay G e r d i z î' dedir. Zeyn ül-Ahbar ismini taşıyan eseri Türk tarih ve etnografyası için belli başlı kaynaklardandır. Bu seyahate ve Türklere ait kısmı 1897 de Prof. Bartold tarafından Petersburg'da neşredilmişti. Gerdizî bu eserin-

de İbn Fadlan devrinde Samanîlerin veziri olan Ceyhanî'den pek çok nakillerde bulunmuştur. Keza 840 larda yazılan İbn Hurdadbih'den de istifade etmiştir ki, mâlumatı şu halde 900 lere, İbn Fadlan'ınki ile aynı senelere aittir.

Asya'nın merkezî kısmından, daha kuzeye giden bu kervan da pek kalabalık bir kervanmış. Bunun güzergâh (Marşerutu) şöyledir. Tiyanşan'ın merkezî kısımlarında Uygurların devleti vardı. Kervan bunların başkenti, şimdiki Urumçi yakınlarında Cinancket, yahut Koçu'dan hareket ederdi. Bu zamanlarda Kırgızlar Altayların doğu kısımlarında Kem (Yenisey) nehri nehri boylarında otururlardı. Bunlar sarı saçlı beyaz tenli insanlardı. Çinançket'den son da Kısım'a geliniyor. Sonraki Nukbet bir kasabadır ki, içinde ahalisi vardı. Buradan Temizart'a, hep otlak yerlerden birbuçuk ayda gelinir. Bazen bozkıra da rastlanır ki, bu ancak 5 gün devam eder. Daha sonra Menbeklu'ya gelinir. Burası 2 gün sürer. Dağlar, sık ormanlar, sonra bozkır, sulak yerler ki aycılığa da son derece müsaittir, birbirini takip eder. Nihayet Sayan dağlarının bir kısmı olan Kögmen dağlarına gelinir. Burada otlar boldur, her taraf, yolu karanlıkta bırakan yüksek ağaçlarla kaplıdır. Bu yol da yedi gün kadar devam eder. Sonra da Kırgızların merkez olan kasabaya geliniyor. Burada Kırgız hakanının karargâhı vardır ki, burası bugünkü Kızıl olmalıdır. Yol burada üçe ayrılır: Birisi doğuya, birisi güneye, üçüncüsü ise batıya gider. Güneye giden yol, gelinen yoldur. Batıya gideni Kâmâklere ve Karlakların ülkesine gider. Üçüncü yol ise Furîlere gider ki, Yakutların ülkesinden giden yol olmalıdır. Kırgızların paytahtına giden yol üç ay sürerdi. Tacirler bu seyahat esnasında kıymetli mallarını nehirlerden geçirirken, ıslanmasın diye sırtlarına alırlardı.

Gördüğünüz bu iki Kuzey-Güney yolu aylarca devam eden yolculuklara sahne olurdu. Şu halde Orta Asya'dan kuzeye giden iki esas yolun birisi Aral-Hazar arasından Volga havzasına Bulgar şehrine öteki de Tiyanşan'ın merkezî kısımlarından Yenisey boylarına giderdi. Her iki yol da ticaret için müşkilât dolu ve seyehat aylarca sürerdi. Ticaret, kervanın harekete müsait olduğu yaz aylarında yapılabilirdi. İlk bahar kervanların gidişi, Sonbahar ise dönüş mevsimi idi. Bütün ticarî faaliyet bu yaz mevsimine sığdırılırdı.

27.11.1969

İç Asya'da doğu-batı istikâmetindeki yolları:

Bu dersimizde doğudan batıya giden yollardan bahsedeceğiz. Burada zikredilmesi gereken yol Kırım'dan ve Bizans sınırlarından Pekin'e yahut Moğolistan sahasına, Uygurların ülkesine kadar devam eden yoldur. Bu doğudan batıya veya batıdan doğuya doğru gidilirdi. Bu yol, Kuzey-Güney yollarına nispetle çok daha zor bir yoldur. Zira o yollar daha kısadır, daha kolaydır ki, her sene üzerinde bir kervan muhakkak gitmiştir. Harezm-Bulgar, Uygur-Kırgız yolları umumiyetle yılda bir defa da olsa işlemiştir. Buna karşılık doğu-batı yolu kesintisiz olarak, ancak büyük devletler kurulduğu vakit işlek olmuştur.

Asya'nın büyük bir kısmını, idareleri altına alan Hunlar devrinde bu yol, işlemiş olmalıdır. Göktürkler devrinde de işlek olmuş. Bizans elçileri bu yolla ve ticâret kervanlarıyla Göktürk hakanına gitmişlerdir. Karahanlılar devrinde de işlediğini biliyoruz. Fakat burda en muazzam faaliyet Çengiz evlâdı devrinde olmuştur. Çengizli ülkesindeki çeşitli ticaret yolları içinde en çok para getiren, geliri en büyük olan bu yol üzerindekikervan ticâreti imiş. Burada doğudan batıya giden yollardan birkaç tanesi mevzubahis edilecektir. Gerçi bunlardan güney istikâmetinde olanlar daha önceki tarihlerde de işlek olmuştur. Buna karşılık, şimdiki Sibirya demiryolunun biraz güneyinden Kazakistan sahralarının ortasından geçen kuzey yolu zaman zaman kesilmişti.

Güneyden giden yol, Çin seddinin nihayetindeki Tung Huan'dan sonra ikiye ayrılıyordu. Bir kol, kuzey yolu olacak Turfan-Kücü üzerinden Isıkgöl kıyısından Taşkent'e varıyordu. Güney yolu ise Hoten-Kâşgar üzerinden Fergana ve Semerkant'a geliyordu. Bu güney yolu da Kaşgar'da ikiye ayrılıyordu. Bir kol, kuzey kolu, Fergana üzerinden Semerkant'a gidiyordu. Diğeri de Pamir dağlarını aşarak Belh-Herat ve Nisabur'a ulaşıyordu. Pamir'den geçen bu ticâret yolu S.A.Stein tarafından tarif edilmiştir. Fakat bu yol, bazen Hindistan'a pek yakın olarak, dağların yüksek kısımlarından da geçmiştir.

Bu yolun muntazaman işlemesi Eftalitler devrinde olmuştur. Eftalitler Afganistan, Kuzey Hindistan taraflarına hâkim olarak Milât yıllarından VI. asra kadar hâkim olan bir Türk devletidir. Eftalit camiasının başında Karluklar bulunmuştur. Fars edebiyatında, şiirlerde Çin'den

ve Karluktan gelen kervanlar zikredilir. Anlaşılıyor ki, bir zaman doğu sınırlarında Çin kadar Karluk da önemli imiş. Nitekim Karluklar, sadece bu güney yoluna değil, öteki Fergana yoluna, hatta Turfan-küça yoluna dahi zaman zaman hakim oldular. Karluk devleti, mutlak bir merkezî devlet değil, müşterek hükümdar tâbi k a b i l e l e r c a m i a s ı idi. Ancak dahilen bir intizam olmuş ki, bunu pek iyi bilemiyoruz. Şu kadarı belli ki Buhara-Termiz ve Semerkant arasındaki sahada, Nesef-Karşı ve Kaş taraflarında çeşitli kabile ve hanlıklar yaşamış. Bu daracık sahada Eftalitler devrinde bir hayli hanlık mevcut olmuştur. Bunlar A v a r, H u n K a r l u k, H a l a ç, K a y, K a s a n vs. hanlıkları. Keza bir kısım Tatarlar da orada bulunmuş. Demek ki 6-7 kavim hemen aynı sahada bulunmuş, ancak aralarında mücâdele olmamıştır. Herhalde bu ticâret kervanlarının geçmesi, birleşmelerinin büyük âmili olan gerek. Bu hanlıklar bu yoldan geçen kervanları basıp yağma etmemişler, aksine onların düzgün işlemelirini temin etmişlerdir. Zira bu şekilde alınacak gümrük, bu hanlıklar büyük para getiriyordu.

Bu yol ancak Eftalitlerin hâkim olduğu sahalarda emniyetli olmuştur. Bu emniyet, Eftalit camiasını teşkil eden kavimler arasında ticaret için bir anlaşma olduğunu gösteriyor. Hatta Araplar geldikten sonra dahî bu ülkede yaşayan Türk kavimlerine bir nevi otonomi verilmişti. Belh'teki Halaçlar ilk Arap fethinden sonra orada kaldılar. Ancak sonra Afşın gibi kumandanlar yetiştiren bu Halaçları din davasıyla yok ettiler. Bu mahalli Türkler Abbasîler devrinde büyük hizmetler görmüşlerdi. Eftalit sahasında görülen bu emmiyet, yolun diğer kısımlarında mevcut değildi. Ticaret yolunun en çok kesildiği, kervanların en çok soyulduğu yerler, Aral gölü civarında Oğuz, Peçenek, Kıpçakların hâkim oldukları sahalar idi. Bu sebeple buradan geçen yoldan kervanlar pek işleyememişlerdir. Buralardan kervanlar, ancak bu sahaya büyük devletler hâkim olduğu zamanlar işleyebilmiştir. Bu yoldan geçenler arasında iki Bizans elçisi de bulunmaktadır. Zemarkhos 568 de, Valentin'de üç yıl sonra 571 de, bu yoldan Tiyenşan dağlarındaki Göktürk başkentine varmışlardı. Göktürk devleti bu sahalara hâkim olduğu halde, bu elçiler bozkırdan geçen yoldan değil, daha güneyden geçmişlerdir. Hazar denizinin kuzeyinden geçtikten sonra Harezm'den geçip, Aktağ'da Göktürk bakanlarını görmüşlerdi.

Bozkırdan,şimdiki Kazakistan ortalarından giden yol, belki eskiden beri işlekti. Ancak bu tarihen malûmddeğildir. Ancak, Çengizli İmparatorluğu devrinde, Avrupadan veya Önasya'dan gelen elçiler ve heyetler bu bozkır yolundan, yani Kazakistan'ın ortasından geçen yoldan gidip gelmişlerdi. Eski ticaret yolları, yukarıda bahsettiğimiz güney yolları, Eftalit sahasından geçen yol da işlek olmuş. Ancak devrin asıl büyük özelliği, bu bozkır yolunun işlemesidir. Bu yol altı asır sonra, 1892-1902 yıllarında yapılan Sibirya demir yolunun gördüğü vazifeyi görmüştür. Asyanın tarihnde büyük inkilâp yapan da işte bu özelliğidir. Çengizli devleti kurulduğu zamanlarda, hem kuzey-güney yolları üzerinde, hem de doğu batı yolları üzerinde iktidar çeşitli kabilelerin elinde idi. Bazen bunlar birleşerek büyük devletler teşkil etmişler. Fakat çoğu zaman kendi başlarına yaşamışlardır. Ancak böyle olduğu zamanlarda da, kervanları basıp soymak yerine, onlardan gümrük almayı tercih ettiler. Bu yol üzerinde ipek mücevher, deri, çeşitli ilâçlar doğudan cam, madeni eşya, kılıç, iğne vs. de batıdan gelmiştir. Öyle olmuş ki, bir iğneye bir deve verilmiş; ancak, iğneyi yerine ulaştırmak için de pek büyük meşakkatler çekiliyordu. Bu doğu-batı yolunu tarif eden eserlerin belli başlığı A.Herrman'ın kidir: S.Aruel Stein, Serindia'sında, Sven Hedin de Southern Tibet'de, bu yollar hakkında bilgi verilmiştir.

2.12.1969

Çengiz ve evlâdı Tarihimiz Kaynaklarına Dair:

Bu dersimizde Çengiz ve evlâdının kurdukları devletin tarihinin kaynaklarından bahsedilecektir. Biz Türk tarihinin eski devrilerini, meselâ Göktürkler devrini daha ziyâde komşu milletlerin tarihlerinden öğreniyoruz. Meselâ Göktürk devri tarihi için Çin tarihleri birinci derecede önemlidir. Keza Sasanî İran, nihayet Arap kaynakları da gereklidir. Arap kaynakları Göktürk tarihi için geçtir. Ancak eski tarihlerini anlatan bahisler vardır. Keza grekçe ve Lâtince de öğrenmek icap eder. Türklerin kendilerinden ise sadece "Yazıtlar" kalmıştır. Yani bir yazılı tarih eseri kalmamaştır. Çengizli devletinde ise kendisinin ve oğullarının devrinin kaynakları pek çoktur. Bugüne kadar Çengizli tarihi araştırmalarında, Çengiz'in kendi devletini kurduktan sonraki kaynaklar esas alınarak öğrenilirdi. Çengiz'in ecdadı, hatta gençliği için kaynak yok denilirdi. Çengiz hakkında derli toplu bir eser yazmış

olan Rene Grousset böyle der. Umumî kanaat şu idi ki, Çengiz'in ecdadı ve gençliği hakkında kaynak yoktur. Halbuki vardır. Yalnız bu kayıtları gereği gibi incelemek için çok dil bilmek ve bu meselede vukuf sahibi olmak icap ediyor. Bu cümleden meselâ Çengiz'in birçok defalar savaştığı hattâ onlarla savaştan sonra öldüğü Tangutlar vardır. Bunların ülkesinden şimdilerde pek çok vesikalar çıkıyor. Keza Tibet kaynaklarının ihtiva ettiği orijinal bilgiler ancak yeni ilim âleminin önüne seriliyor. Çengizli İmparatorluğunun esas kısımlarında Çin seddi civarları, Çu havzası vs. deki kazılarda pek çok malzeme çıkıyor. Meselâ Sven Hedin 1938 lerdeki tetkik seyehatıssırasında milyona varan vesika bulmuştu ki, büyük çoğunluğuna halâ el bile sürülmemiştir. Doğu Asya'da yerleşmek isteyen Japonların, İç Asya'ya doğru kaydıkları ilmî faaliyetlerinde de bir hayli zengin malzeme ortaya koydular.

Orta Asya'da bulunan şehirlerin değişik ve hususî durumlarına dikkati cekmek icap eder. Taklamakan çölü kıyısındaki şehirler, dağın ova ile irtibatı olan mıntıkalarında kurulmuşlardı. Bu şehirlerin bazıları bugün harabe halindedir; bazılarını kumlar istilâ etmiştir.Bunu görenler, başka kaynaklara başvurmadan, Ortaasya'nın kurumakta olduğunu söylediler ki, bu efsâne hala da izlerini devam ettirmektedir. Halbuki bir kuraklık mevzubahis değildir. Aksine Tarım nehrinin seviyesi çoğu zaman artıyordu bile, Böyle olunca şehirler niçin viran oluyordu. Bu tamamen tabiî bir olaydır. Şehirler nehirlerin ve onların sularının sulama sahaları ile ilgili olarak kurulup, gelişiyorlardı. Onlar varlıklarını en büyük ölçüde bu nehirlere ve onların sulama kabiliyatine borçlu idiler. Ancak dağlardan inen nehirler, zamanla yataklarını derinleştiriyor, böyle olunca o sahalarda sulama imkânsız oluyordu. Şehir de, daha uzağa nehir suyunun müsait olduğu bir yere nakılediliyordu. Keza meselâ nehrin suları bir yıl çok olunca mecrası değişiyordu. Ve eski mecra üzerindeki şehirler terkediliyor, yenilerine geçiliyordu. Bu tip şehirlerden, meselâ Hoten şimdilerde, hayli yukarılardadır ki, nehir derinleşmiştir.

Doğu Türkistan'daki kazılarda çıkan vesikalardan Hoten vesikaları zikre değerdir. Bu sahada Türklerden önce bir İranî kavim yaşamış, ki buraya nasıl geldikleri mâlum değildir. Belki Sakalar devrinde bu muhaceret olmuştur. Anlaşılıyor ki, Sakalardan önce Türkistan sahası hayli boş imiş. Bu zamanda bir fatih çıkmış, ordusunun çeşitli gar-

nizonlarını Çin sahasında, Mançurya'da, Rusya'da bırakmış. İranlılardan ençok As'lar zikredilir. Ancak onlardan vesika pek kalmadı. Buhara Semerkant tarafında Soğdlar, Harezm'de Harezmliler ve Şarkî Türkistan'ın güneyindeki Hotenliler pek marufdur. Kuzeyde Küçe taraflarında da vesikalar bulundu ki, bunlara Tohar, güneydekilere ise Saka denildi. Zira Avrupa İlim âlemi Sakaları tamamen İran'lı olarak kabul eder. Bunların dili İranlı olduğunda İran şahının nakdi yardımı ile vesikaları neşredilmiştir. Bulunan bu vesikaların bazıları pek önemlidir. Meselâ 9. asra ait olanlarında Çengiz'in ecdadına, Şato Türklerine, Karatatarlara ait bilgi vardır. Bu vesikalar şanskrit tesirinde, ancak eski İran dilinde, bu dilin de Soğd, Harezm, Hoten ve Tohar diye anılan şivelerindedir. Bunları incelemek için behemahal Farsça bilmek gerektir. Şimdilik Türk tarihi tetkiklerinden sanskrit vesikalarına pek inemiyoruz; ancak gelecekte ona da sıra gelecektir.

Çengiz'in kendi devrine ait fütühatını belirten vesikalar en çok Çince ve Arapça kalmıştır. Zira Çengiz devrine kadar Arapça pek muteberdi. Gerçi bir ara Selçuklular devrinde Farsçaya önem verildi, ancak Farsçadan asıl gelişmesi Çengiz evlâdı devrinde oldu. Ve Farsça yazılan eserlerin en büyüklerinden olan Reşideddin'in Cami üt-Tevarih'i Çengizli devri tarihi için ilk kaynaktır. Doğu sınırlarında Hemedan'da yetişen bir yahudi tabib ailedendir. Bunlar Moğol hükündarlarıyle garip bir şekilde tanışmışlardı. Bilindiği gibi Batınîler'in merkezlerinden birisi Alamut kalesi idi. Hasan Sabbah'ın kurduğu söylenen Batınîlik, adeta bir terör teşkilatı idi. Batınî terör teşkilâtına dair yakınlarda Dr. Minucehr Situde'nin bir yazısı vardır. Bunda Kaleleri, Alamut ve Quhistan kalesi tasvir ediliyor. Tahkinatları sağlam olmuş, ancak nedense Selçuklular oraları alamamışlar. Herhalde alamamalarının esas sebebi, ülke içinde onların fikirlerini terviç edenlerin bulunmasıdır. Kale-i Alamut, bazen Kale t-ül-Mevt, yâni ölüm kalesi de okunurdu. Çengiz evlâdı buna pek dikkat etmişler, nasıl olur da, dağ başında türeyen bir eşkiya çetesi, büyük bir ülkeyi tehdit eder demişler, hatta bunu kendileri için bir izzet-i nefis meselesi yapmışlardır. Burasını ve Kuhistan'daki merkezlerini alıp yok etmek için Hulagu vazifelendirilmişti. Reşideddin'in babası da bu terör teşkilatı tarafından kaçırılmış. Hulagu daha Karakurum'da iken bu terör çetisinin elinde mahbus bulunan âlimlerin meselâ Nasiredin Tusi'nin ve diğerlerinin isimlerini biliyordu. Hulagu

Alamut kalesini aldığı zaman kapılarını açıp Alim ve sanatkârlar serbestçe çıkabileceklerini ilân ettirdi. Bunların emniyetini sağladıktan sonra, bu fesat ocağını tamamen yok etmişti. İşte Reşideddin'in babası Alamut'daki âlimler meyanında idi ve Çengizli ailesi ile böylece tanıştı. Reşideddin'in ailesi Türklere yaklaşıyor, onlarla kız alıp veriyor ve asıl önemlisi Çengizli hanlarının temayüllerini pek iyi takip ediyorlardı. Meselâ Gazan Han, tarihi bilmek isterdi, Reşideddin hemen bir tarih, Cami üt-Tevarih yazdı. Olcayku han devrinde bu genişletildi ve II. bir cilt hâsıl oldu. I. cilt Türk ve Moğol kavimlerinin, Çengiz ve oğullarının tarihi idi. II. cilt ise bir cihan tarihidir, ki Avrupa, Çin ve Hind tarihleri dahi burada yazılmıştır. Reşideddin bunu yazmak için her ülkeden âlimler getirmişti. Rabı Reşidi adını verdiği vakıflarını yaptırmış, eserini yaptıktan sonra bunu çoğaltmıştır. Eserin aslı, ilk derslerde de söylendiği gibi Türkçe ve Moğolca olmuş. Sonra Farsçaya ve Arapçaya tercüme etmiştir. Reşideddin sonra dinî münâkaşalara da katıldı ki, bugün bile onun müslümanlığının samimî olup olmadığı konuşulur. Prof. Togan'a göre o samimi olarak, Müslüman Sünnî oldular.

4.12.1969

2- Ata Melik Cuveynî. Bunlar Çengiz'den sonra Horasan taraflarında vali bırakılmış olan Uyrat beyleri nezdindeki yerli (İranlı) Münşi (kâtip) lerdi. Ancak bunlar kendilerini "vezir" olarak görüyorlardı. Gerçekte asıl vezir, Körküz adlı Uygurdu. Tacikler kendi kendilerini vezir sayıp, böyle olup gittiler. Anadolu'da nüfuzlu bulunan Şemseddin Cüveynî gibi Ata Melik de Bağdat valisi idi. Tarihi Cihangüşa, "cihan fethinin tarihi" isimli eseri pek kıymetlidir. Farsça aslı GMS de neşredildi ki, üç cilttir. 1913-1937 J.A.Böyle, eseri İngilizceye tercüme etti: The History of the world-conqueror, 1958 Manchester.

3- Tabakat-ı Nasırî. Müellifi Çengiz Han devrinde Hindistan'da yaşamıştır. Kendisi bizzat hadiselerin içinde bulunmamaıştır. Ancak Çengiz'in ölümünden sonra hadiseleri görenlerden naklen eserini yazdı. Bu zat, Bağdathalifeleri taraftarı olup, eseri Çengiz'e düşmanlık hissiyle yazılmıştır ki, umumiyetle lânetle anar. Bu eser asırda H.G. Raverti tarafından neşr ve tercüme edildi.

4- Yüan Çao-Pişi, yani Moğolların gizli tarihi. Çin harfleriyle Moğolca yazılan bu eser, eskiden sadece bir Ruşça tercümesiyle istifade ediliyordu. Şimdi P.Pelliot, E. Hacnisch'in himmetleriyle Avrupa dillerine tercüme edildi. A.Temir'in Almanca'dan tercümesi Türkçe olarak da neşredilmiştir.

5- Yüan-şi. Moğolların tarihi. Çin'de hâkim olduktan sonra "Yüan" adıyla bir sülâle teşkil eden Çengizli evladının resmî tarihi. Aslında bu pek mufassalmış. Ancak kendisinden sonraki sülâlenin tahribatına uğramış, ki şimdi yine 100 cilt kadar vardır. Batı dillerine kısmen nakledilmiştir ki, Bretschneider, F.E.A ler. Umumî Türk Tarihi Kütüphanesinde Çincesi vardır.

6- Şin Yüan-şi, Yeni Moğol tarihi. Bu, öncekine nazaran daha mufassal, ancak çok daha muahhardır. Geçen yüzyılda Yüan-şi'nin eksikliklerinin başka kaynaklarla tamamlanmış bir şekligibidir.

7-8- Güney Çin'de hâkim bulunan Sung sülâlesi elçisinin 1222 de Karakurum'a gelen elçisinin yazdıkları da önemlidir. Meng-Hung adlı bu Sungludan başka 1232 de Mundaye'nin hatıraları da, Meng-hun'un eseri diye 1850 lerde Ruşçaya tercüme edilmişti. Her ikisinin eserini Vang-Huanı 1926 da Pekin'de bastırdı. Bu metinler Celâleddin Vang-zinşan tarafından mezuniyet tezi olarak işlenmiştir. Çengiz'e muasır ve pek kıymetli olan bu kaynak, daha neşredilmedi.

9- Çengiz'in zamanında Çin seferine iştirak eden bir zatın ese eseri zikredilmelidir: "Cheng-wou ts'in-tcheng lou". Bunu P.Pelliot, mükemmel olarak işlemiş, ölümünden sonra L.Hambis'in sâyi ile birinci kısmı neşredilmiştir. Paul Pelliot-Louis Hambis, Histoire des campagnes de Gengis Khan, 1951, Leiden. Pelliot, bu eserin ne vakit yazıldığı hakkında da bilgi verir. Ona göre bu eser, Beyaz Tatar (Öngüt) kralının, Kubilay-Temür Kaan devrinde yaşayan torunu tarafından yazılmıştır. Öngüt kralı "Alakçın Tigit Kuru", yani Tekinlerin mayası Alakçın adındaydı ve torunu da Aybuka'dır. Aybuka bu eserini Çince yazmış, sonra Çağan adında

birisi Moğolcaya tercüme etmiştir. Bu eser kısa cümlelerle ifâde edilir bir tarihtir ki, Türklerde de kısa cümle kullanılırdı."Histoire des campagnes de Gengis Khan", daha ziyâde Çin seferlerini anlatan bu eser Türk tarihi için pek mühimdir. Zira P.Pelliot, Çin işaretleriyle ifade edilenleri lerin Türkçelerini dahiyâne bir şekilde tespit etmeye muvaffak olmuştur.

10- Çengiz Han'dan hayli zaman sonra yazılan birkaç Moğolca eser de vardır. Bunlardan birisi Altan Topçı, yâni altın tarih'dir. Bu efsanevi bir mahiyettedir. Ancak her hükündar için verilmen pek uzun ünvanlar, kıbmen Oğuznâme'yi hatırlatıyor. Sagan Seçen, ise daha istifadeli bir eserdir.

11- Çengiz'in batı seferi sırasında kendisine gelmiş olan Çang-çun'un eseri de pek önemlidir. Kimyager keza taoist olan Çang-çun Çengiz'in Maveraünnehri istilâsı sırasında bulunmuştur. Eserinde İslâm Harezmşah'ın Hristiyan Küçlükle işbirliği yaparak Müslümanlara karşı Hareketini, buna karşılık Çengiz'in Müslümanların tarafını tutmasını güzelce anlatır. Bu da İngilizceye ve hûlasatan Türkçeye çevrilmiştir.

12- Arapça kaynakların belli başlısı bu çağlarda yaşayan İbn ül-Esir ile Yakut'dur. İbn ül-Esir "El Kâmil" adındaki eserinde, Yakut da Mucem ül-Büldan da birbirini tamamlayan bilgi verirler. Bunlar Bağdat Halifesinin taraftarıdırlar.

Bu kaynaklardan istifade edilerek yazılan belli başlı iki eser vardır ki, sonradan Çengizlilere ait hemen bütün tetkiklere kaynak olmuş gibidirler. Bunların başında aslen ermeni olan CbD'Ohsson'un eseri gelir: Histoire des Mongols depuis Tchinguiz Khan Jusqu'a Timour bey ou Tamerlan, I-IV, Lahaye ve Amsterdam 1934-35 1940'da fotoğraf olarak Pekin'de bir daha basıldı. Bu eser Çengiz'e düşmanlık hissiyle yazılmıştır ki, müellifi koyu bir ermeni mutaassıbıdır. Bir diğer eser H.H.Howorth'unkidir: History of the Mongols from teh 9th to the 19th century 4 cilt metin, 1976-1888 London. Beşinci cilt indekslerdir. 1927. Bu eser Türk dostu bir kimsenini eseridir, ki Çengiz'i ve Kubilây'ı pek sevmiştir. D'Ohsson'un Arapça, Farsça bilmesine karşılık Hovorth sadece Rusça bilmiştir. Avrupa'da Çengiz'e ait hemen bütün eserler, bu iki eserden istifade edilerek yazılır.

Monografilere gelince hepsini burada saymanın imkanı yoktur. En eskilerden birisi F.Erdmann'ınkidir: Temudschin der Unerschütterliche, Leipzig 1862. Çengiz'in müspet tarafından almıştır. Çengiz'e ait devrimizdeki en iyi eser lerden birisi Rene Grousset'ninkidir: Le

conquerant du monde, 1944 Paris. Şimdilerde İngilizce olarak da çıktı. H.Desmond Martin "The rise of Chingis Khan and his conquest of North Chia, Baltimore, 1950, adlı eserinde Çengiz'in zuhuruna ve kuzey Çin'deki fütuhatını incelemiştir. Popüler eserleri, saymak da lüzumsuzdur. Ancak burada dikkate değer nokta Çengiz'in tek başına incelenemiyeceğidir. Çengiz kendi başına, hayatını bilmekle anlaşılmaz. Onun asıl eseri, yarattığı devlet, ölümünden sonra vücuda geldi. Bağdat bile 13. asrın ikinci yarısında alındı ki, Çengiz tarihi demek, sadece kendi hayatının değil, oğullarıyla birlikte olan devrin tarihidir.

9.12.1969

Çengiz'in Soyu ve Kendisine Yakın Kabileler.

Çengiz'den evvel Moğolca konuşan kavimler sıfatıyla Amur nehri üzerinde, onun kuzey ve güneyinde, keza deniz kenarında biten köşesinde yaşıyan kavimler gelmektedir. Bunların en güney kısmı Kidanlar Hıtaylar'dır. Gerçi bunlardan kalan dil vesikaları iyice öğrenilmiş değildir. Fakat mevcut vesikaların okunan kısımlarındaki şahıs ve coğrafya isimlerinden Kidan yani Kıtayların doğrusu Moğolcaya yakın bir dilde konuştukları anlaşılmıştır. Bunların daha şarkında, daha milâddan evvel 200. senelerde Onay Yahud Onhu'lar yaşamakta idi ki, Mançu kavimlerinin cedleridir.

Çengiz ve oğulları zamanında muayyen şeklini alan Moğol dili ile konuşan kavimler, Şivey kavimleri idi. Bunlar Amur nehri kuzeyinde, şimdiki Çita ile Blagovikişki arasında, yâni bugün Rusya'ya ait yerlarde yaşıyorlardı. Bunlar kalabalık bir kütle idi. Bunların arasında Mengü isminde bir zümresi vardı; bunun sonradan Moğol ismini alan kavim olduğu anlaşılmaktadır. Moğol dilinde konuşan bu kavimlerin içtimaî teşekküllerinde Türklerden farklı cihetleri olmuştur. Bilhassa inek yerine domuzu ehlileştirmişlerdir. Kayalara yaptıkları resimlerde de bu domuz resmi pek fazla gözükmektedir. Fakat aralarında hayat tarzları itibarıyle Türk oldukları görülen Kumukhlar, Urenkhalar ve Su Tatarları denilen kavimler vardı.

Bu kavimler çok eski zamanlarda, yani Milâddan önceki asırlarda vaki mecburî muhaceretlerden buralara gelerek yerleşen ve Moğol dilini alan kavimlerdi. Kumukhlara gelince, bunların "T'ukiu"larla aynı nesilden gelen ve Kidanlardan başka hayat süren bir kavim olduğu kaydedilmiştir. Bunlar beş kabile idi; Nu-hü, yahud Kumusi, veya sadece Hsi,

sonrada Mu-ha-fey ve Bayançu isimleninde idiler. Bunlardan Hsi'lerin "Kay" oldukları, Bayançu'ların da "Bayandır" oldukları anlaşılmaktadır. "Urenkhay" Beyaz Kay demektir. Bunların Yenisey havzasında oturanları zamanımızdaki ahfadı gibi Türkçe konuşmuşlar. Fakat Şiveyler arasında yaşıyan Kumukh (Si(Hsi) ve Bayançu) lar ise asırlar zarfında Moğolca konuşmuş görünüyorlar.

Bu kavilere ait Çin kaynaklarını tetkik eden Prof. Vasilief Mengu, Hsi ve Kumukhların garpta, yani Yenisey-Selenga taraflarında yaşıyanlarının Türkçe konuştuklarını, Amur nehrinde yaşıyanların ise Moğllaşmış olduklarını ileri sürmüştür. Çengiz Han'ın zuhurundan evvel bu Mengu isimli kavmin reisleri, 12. asrın ilk yarısından pek kuvvetlenmişler. Onlar 1139 senesinde Cucenleri mağlup ettiler. 1147 senesinde Cucenler Amur nehrinin kuzeyindeki 27 kaleyi bu Mengu kralına bırakmak mecburiyetinde kaldılar. Moğol rivayetlerinde Cucenlerle harbeden Moğol'lardan bahsedilmektedir. Vladimirtsof bunları Reşideddin ve Gizli Tarihte isimleri geçen Çabul Han ile Qutula Han'ın faaliyetliri olarak tanımaktadır. Grum Garjimaylo da bu fikri kabul etmektedir.

Amur nehrinde yaşıyan Şivay ve Muke kavimlerine dair "Cucenlerin Altın Memleketi tarihine ve komşuları"na ait yakında neşrettiği araştırmalarında V.E.Lavritsef (İstoriI Sibiri, 1, 1968 s. 320-342, bilhassa 334-35) Cucenleri Amur sahasında 27 kaleyi kendilerine vermek mecburiyetinde bırakan Mangu yahud Mengu'lerin Çengiz'in ecdadı oldukları fikrine hiç yanaşmıyor. Herhalde Çengiz'in cedleri olan Qabul Han ve Qutula Han'lar Cucenlerle harp etmiş iseler de, onlar Amur nehri kıyılarında yaşıyan Mengu, Mangu'ların reisleri değil, Orhun, Selenga ve Yenişes havzasında yaşıyan Tayciyut ve Kırgızların reisleri olmuşlardır. Yani onlar da Cucenlerle harp etmişler ve Cucenler Boyurnor taraflarında yaşıyan Tatarlarla araları açıldığı vakit, bu batı Mengularına dayanmak mecburiyetinde kalmışlardı. Mengular, hem Amur nehrindeki Doğu Mengularıyla, hem de Selenga-Yenisey havzasındaki Mengularla temasta bulunmuşlar ve kendilerine itaatsizlik gösteren, gerçekte ise Cucenlerin askeri olan Tatarları takip ederken onların yardımlarından istifade etmişler. Bu şekilde nihayet 1194 senesinde Kireyitlerin reisi Ong Han, Tatarların reisi Sayın Tegin ve Temuçin, yani sonraki ismiyle Çengiz, Cucenlerin müttefikleri sıfatıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. Prof. Vasi-

lief'in Uzakdoğu ve Amur havzasındaki kavimlerin tarihine dair 1858 de neşrettiği eserinde, Mengulları ikiye ayırarak Çengiz'i ve cedlerini bunların, Yenisey havzasındaki Moğolların reisleri sıfatıyla gösterirken isabet etmiştir. Buna delil, Cuveynî'de zikrolunan Selenga ve bir haberdir.

Ogeday Kaan zamanında, sonradan Orhun kitabelerinin bulunduğu Karakurum-koşu Tsaidam sahrasındaki bir kuyudan kitabelerle dolu taşlar bulunmuş. Bunların kimse okuyamamış. Fakat Kidanlılardan birisi bu yazıyı okumaya muvaffak olmuş. Burada Uygurların menşeine dair meşhur rivayetler tafsilatiyle anlatılmış imiş. Bunu Cuveynî kitabının 1. cildinde s. 40-43 de anlatmıştır. Burada Orhun nehrinde iki ağacın arasında bir dağ zuhur edip, bu 9 ay 10 gün içerisinde şişerek nihayet içinden 5 prensin doğduğu anlatılmıştır. Bunların en küçüğü olan Buku Han umumî hükümdar olmuş, kardeşlerinden Sungur Tekin'i 100.000 askerle Moğollar ve Kırgızlar tarafına göndermiştir. Korm, yahud Kutur Tekin Tangut tarafına, Tüngek Tekin'i Tibet tarafına yine o kadar askerle gönderdiği, kendisinin ise 300.000 askerle Hıtay memleketine gittiğ ini, yerine dördüncü kardeşi Ortekin'i bıraktığı anlatılmış. Demek ki Sungur Tekin'i batıya Moğollara karşı gönderirken bu Moğollar Kırgızlarla beraber, Tekin'i batıya, Moğollara karşı gönderirken bu Moğollar Kırgızlarla beraber, yani Yenisey havzasında yaşamışlar.

Bu hikayeler Oğuz Destanında Oğuz'un fütuhatına iştirak etmeyip ona karşı savaşan üç amcasının, sonraları Moğolistan tesmiye olunan Orhun taraflarına kaçmak mecburiyetinde kaldıklarına dair olan rivayetle bağdaşır. Bunlara Oğuz Han "Mung ol (Mun ol)" ismini vermiş Mung'un manası "bunlu, yani mağmum, kaygılı, kederli demektir. Oğuz daonlara "işte siz artık Türkistan'a gelemezsiniz. Burada kaygı içersinde yaşarsınız" demiş imiş. Elbette bu Mongolların bir kısmı Yenisey-Selenga sahalarında kaldığı gibi, diğer kısımları daha uzaklara, Amur nehrinin aşağı kısımlarına gitmiş olurlar. Herhalde Plano Karpini ve Rubruk'un zikrettiği Su Tatarları, şimdiki Habarovsk ve Vladivostok taraflarında yaşadıkları Çin kaynaklarından anlaşılan ve Çinliler tarafından Karasu Moğolları tesmiye edilen kavimleri de olmuştur. Fakat ne Çengiz ve ne de onun babaları bu taraflarda yaşamış ve bu Şiveyler arasındıa yerleşen Mengularla temasta bulunmuşlardır. Çengiz Han'ın seferlerinde onun Amur nehri havzasına gittiği yerler Belcuvana ismiyle maruf olup, tarihlere geçen Yukarı Amur bataklıklarından ileriye gitmemiştir. Bu da şimdiki Nerçenski'nin biraz şarkında olmuştur.

Çengiz'in yükselişende büyük rol oynayan kavimler, Orhun-Selenga nehirleri üzerinde ve onun batısında yaşıyan kavimlerdir ki, bunlardan en kuvvetlileri U y r a t l a r, T a y c i y u t l a r, U y-U y s u n l a r, S a l c i y u t, B a r l a s, U r u g u t, U r e n-k ü t, B a y k u t kabilelerinden ibaret olmuştur. Bu ailenin umumî ismi Börçegin"dir, ki Börü Tekin demektir. Mahmud ibn Veli'nin topladığı rivayetlerde bu isim doğrudan doğruya Börü Tegin olarak, iki kelime şeklinde yazılmıştır. Bunlar elâ gözlü ve sarışın olduklarından umumiyetle elâ gözlü ve sarışın insanlara Börçegin demişler. Börçegin'ler Kerulen ve Orhun havzalarında yaşıyan Kıyat aşiretlerinin başında gelmiştir.

23.12.1969

Şivey kabilelerinden Çingiz'in zuhurunda ve Faaliyetlerinde kendisine yardım eden kabile pek yoktur. Yalnız Urenkhıt ve Mengu adında iki kabile zikredilir. Mengu'nun ne olduğu zaten pek mâlum değildir. Ancak pek cesurlardır. Diğer Türk kavimleri dört hayvanı (at, koyun, deve ve inek) bildikleri halde, bunlar aynı zamanda domuzu da biliyorlardı. Bu bakımdan Türk olmayabilirler. Zaten Köprülüzâde de öyle der. Bazıları Mengü'yü Çengiz'in ecdadı olarak addederler. Halbuki daha bundan 100 yıl kadar önce Vasilief bu sakat görüşü tenkid etmişti. Çengiz'in yakın münasebet kurduğu, akraba olduğu kabileler Baykal-Orhun ve Kukenor hattının batısında otururlardı. Bunların hepsini bilmek gereklidir. Bu kabilelerin ve kavimlerin isimlerinin sonundaki çoğul eklerini "at veya "as" atıldığı takdirde geriye Türkçe isimler çıkar. 16-20 aşiretten ibaret olan Nirun aşiretlerinin başlıcası şunlardır: Tayciyut, Salciyut, Kanglıyat, Bunlardan "at" eki atılınca Taycı, Salcı ve Kanglı kalır.

Çengiz'in meşhur bir kumandanı Sübidey vardır. Bu isim, Moğolda değil, Türçedir. Meselâ Gazneli Mahmud'un babası Sübektekin'dir, ki "sü" yani ordu kelimesinden gelir. Yukarda zikredilen kabilelerden Urankay'lar Baykal gölünün güney-batısında bugünkü Urankha ülkesinde otururlar. Urankay, beyaz Kay demektir. Uran, Kâşgarlı Mahmud da manâsındadır. Bunların bir kısmı bugün de Sayan dağlarında otururlar. Dilleri halis Türkçedir ve Radlof, Proben,.'inde bunların dillerinden örnekler vermiştir. Şimdilerde içlerinden birçok âlimler de çıkmıştır. Hristiyanlık propağandasına rağmen, çoğunluğu şamanîdirler Barulas"daki "as" da Altay kavimlerinde kullanılan çoğul ekidir. Geriye Barula, daha tam ismiyle Erdemli Barula kalır ki, faziletli Barula demektir. Koza bir Urnavut aşireti de vardır ki, çoğul edatı kaldırılınca geriye "Urun" kalıyor. Bu

çok maruf bir Kıpçak kabilesidir ki, Fuad Köprülü bunları tetkik etmiştir. Çengiz'in maiyetinde İğres ve Siğres adlı iki kabile de vardır. Bunlar da İğrek-Çiğrek diye Dede Korkut'da geçmektedir. Yine Çengiz'in dayandığı kabilelerden Nüküz vardır ki, mağara manasında imiş. Ancak Türkçemizde mağara manasında böyle bir kelime yoktur. Fakat bu kelimeyi ŞAZ (lir) esasına göre tahlil edersek, kelime "nükür" şekline girer. Türkçemizde "mağara" manasında "üngür" kelimesi vardır, ki r,(z)olmuştur.

Çengiz'in büyük annelerinden birisi Alangua'dır ki, bunun hakkında da Hz. Meryem kıssaları gibi bir hayli hikâye vardır. Çengiz'in maiyetini teşkil eden kabilelerden en kudretlilerinden birisi Uyşun ismiyledir. Çin kaynakları da bunu bu isimle kaydederler ki, Dada korkut' da bu Uysun Khoca olmuştur. İğrek ve Çiğrek de onun oğulları olarak zikredillir. Uysun'lar önceleri Batı Türkistan'da, Aral'ın doğu kısımlarında oturuyorlardı. Çengiz'in zuhurundan bir asır kadar önce doğuya kaymışlardı. Çengiz devrinde, Şarkî Türkistan'da idiler. Çengiz'e yakın kabililrden birisi de Bayautlardır. Bunların Bayat oldukları açıktır ki, Kıpçak dilini konuşurlardı. Bunların dilinde "y" yerine "ç" (meselâ Yedi-cedi gibi) kullanılırdı. Keza "ç" yerine de "ş" kullanılırdı. Harezmşah'ın annesi Türkân Hatun bunlardandı. Harezmşah Gurluları mağlup ettiği sırada doğan oğluna, Gur'u yendi manasında Gursançtı adı verilmiştir ki, bu kaynaklarda Şanştı diye kaydedilmiş, ki bu tam bir Kıpçak şivesidir. Bayatların birçok aşiretleri vardı ki, birisi Yedi Bayattır.

Çengiz'in yani Timucin'in Hakan olduktan sonra aldığı "Çengiz", deniz demektir ve değişik bir şekildir. Çengiz'in ecdadında Deniz isimli şahıslar çoktur. Ancak Çengiz'in zuhuru devirlerinde Moğolca galib geldiği için kelimenin Türkçe aslı pek bilinmemiş Çengiz diye değişik biçimde söylenmiş. Çengiz'in maiyetinin büyük kabilelerinden Kongratlar vardır ki, Kongrat, Kangr'dan geliyor. Kongr ismi daha Ptolomaios'un eserinde vardır. Dede Korkut'un Bamsı Beyrek hikâyesinin asıl hamilleri ve kahramanları da Kongratlardır. Dede Korkut'un Özbek rivayetlerinde bu açıkça belirtilmiştir. Kongratlar Çengiz'in Harezm'i almasından hemen bohna .unaşa bapiî^ Çıkar oldular ve orayı idare ettiler. Kongratlar burayı alır almaz ilim hayatına da atıldılar. Aralarında pek kültürlü şahsiyetler, hatta üç dilde (Arapça, Farsça, Türkçe) şiir ya-

zanlar bile çıkmıştır. Bunlar moğolca bilmemişlerdir. Zaten Moğollar içinde de böylesi hiç olmamıştır.

Çengiz devri kabileleri arasında sonra Aktatarlar geliyor Bunlar Çengiz'in ilk mücadeleleri sırasında ona düşman olmuşlardı. Zira bunlar Çengiz'in dedesini öldürmüşlerdi ki, arada bir kan davası vardır. Fakat Çengiz sonra bunları tenkil etmiş, bir kısmını ezmiş, kalanlarını ise dost edinmiştir. Bunlar da şunlardır: Celâyir, Yala er demektir. Sunit. Yani Sunlar.Süngun, Sun bir Kıpçak aşiretidir. Kürlevüt, Kürle'ler Kürle Şarkî Türkistanda bir yerdir. Kingüt, Kaşgârlı'da da zikredilir. Turgavut, gece bekçisi uyumamış manasındadır. Ancak bu kabile bugün moğollaşmıştır. Tamgalık, Ttamga ustası, ki hayvanların hangi kabileye ait olduğunu belirten damgayı hayvanların sağrılarına vururlardı. Tülengüt, köle, fidyesi ödenmemiş parası verilmemiş manasındıdır. Bugün de mevcut olan Tülengütler, halis Türkçe konuşurlar. K ü r i k a n, Yakutların olduğu sahalarda yaşadılar. "Üç Kürikan" Orhun yazıtlarında da zikredilir. Küri şimdiki Yakutlardır. Sakayit şimdilerde Altay dağlarında yaşayan küçük bir aşirettir.

Çengiz zamanında en büyük rolü Tatarlar oynamıştır ki Ak, Kara ve Vahşi Tatar diye üç kısma ayrılmışlardır. Karatatarlar kendi mensup olduğu kavimdir. Aktatarlar Çin hududlarında yaşıyorlardı ki, büyük babasını öldürdükleri için bunlra düşmandır. Bunların tarihleri bellidir. Karatatarlar Çengiz'in mensup olduğu büyük bir aşirettir. Hoten vesikalarında bunlar Çomul aşiretiyle birlikte zikredilir. Bunlar 920'lerde Kansu'ya gidip orayı aldılar. Lobnor"dan hareket ederek Kansu Uygur hükümdarını öldürdüler ve onun iki üç yaşındaki oğlu Buku'yu Han yaptılar. Şehri aldılar, istediklerini Han yaptılar, ancak halk kendilerini sevip benimseyince geriçekildiler. Hoten vesikalarında bunlar "Karalar" diye zikredilir ki, Altın dağlarda otururlarmış. Bunlar yavuz ve kervan basan çok cesur insanlarmış, Kaylarla pek yakınmışlar. Şüphesiz ayrı hususiyetleri de olmuştur ki, en iyi misk ordudan çıkıyordu. Bu"misk i tatarî" denilmiştir. Geçen asırda yaşıyan Çinli âlim Tu-ci'nin topladığı vesikalarda Karakatarlar dokuztatar diye geçiyor ki, gerçekten de dokuz aşiretmişler.

Çengiz'in mensup olduğu Börçegin'ler, Şatolar, Karatatarlar arasında dolaşan sülâlelerdir. Çengiz'in ecdadı, Lobnor-Kansu arasında Altındağ'larda dolaşan bir aşirettir. Bunlar osnradan Orhun ve Kerulen yöresine gidip Şiveylerle karışmışlardır. Orhun kitabelerine de Dokuz Tatar

ismi geçer. Çin kaynaklarında geçenlerle her ikisinin bir olduğu Prof. B.Ögel (CAJ, VI, 1961, 169-181) ispat etmiştir. "Şato" Türklerindeki Şato'nun, bir Türkçe ismin Çince telâfuzu olduğu ve burada asıl kelimenin ise "Sart" olduğu malûmdur. Bir diğer isim "Çümikien"dir ki, bu kavim ticarette mahir ve ekser mensupları hep tüccar olmuşlardır. Bilindiği gibi Çengiz neslinde de ticarette büyük kaabiliyet olmuştur. Çengiz' in asıl mensup olduğu aşiret Börçeğin'dir. Burada durumu bir gözden geçirirsek şöyle görürüz: En büyük camia Karatatar'dır. Bunların içinde Çömükien(Şato)'lar vardır. Bunun içinde de Börceğin sülâlesi olmuştur. Börcegin'lerin gözleri mavi imiş ve umumiyetle sarışın addedilmişlerdir. Börcegin kelimesi de enteresandır ki, T/Ç olmuş. Bunun asıl ismi "Börütegin", yahut Börhtegin'dir. Börtegin'ler kurt anneden doğan bir prensden türemişlerdir . Börçeginler bazı büyük hadiselerden sonradır ki, Orhun taraflarına hicret ettiler. Birkısmı da Baykal gölünün batısında, Selenga tarafına vardılar. Bütün bu karışık ve muğlak meseleler yüzünden Çengiz'in mensup olduğu kabileler üzerinde çalışmak pek güçtür.

Çengiz'in pek yakın saydığı kabileler şunlardır: Kürlevüt, Elçiliğin Bargut ve Kongrat. Kürle Bağraşgöl yanındaki bir yerin adıdır. Buradan neşet eden meşhur şahsiyetler hayli çoktur."Elçiliğin" in aslı Eltegin'dir; yine bu Tiyanşan sahasındadır. Çengiz'in zuhurundan çok önceleri yaşayan Gerdizî, Karaşehir'de yaşamış bu isimde bir Uygur prensinden bahseder. Oğuznâme'de de Buğra Han'ın Kortegin ve İlteğin diye 2 oğlu olmuştur. Hayli yaygın olan bu tip hikâyelerden Oğuznâme'dekine göre Kortegin'den sonra İltegin geçmiştir. Bargut'lar daBayurku'lar olsa gerek. Bunlar Baykal gölünün kuzeyinde yaşamışlardır. Bu kabileler her zaman Çengiz'in maiyetini teşkil ettiler. Yurtçı, Kuşçı ve Korçu , Kezikçi hep bunlarda çıkmıştır. Yurtçı hanın çadırını yapan ve yıkan, yemeğine de bakan kimsedir. Kuşçı ay kuşlarını yetiştiren, avda bunları idare edendir. Bu özelliğiyle Kuşçı'da o hakanın en yakın mahremlerinden sayılabilir. Korçı silahçı demektir. Kor silâh demek olup, Osmanlıların "Silahdar"ı karşılığı olabilir. Kezikçi çadırın dört tarafında, dört köşesindeki nöbet tutanlardır. İşte Çengiz'in pek yakın olması icap eden biu subayları sayılan bu dört kabileden neşte etmiştir.

Zikri geçen Uymavut aşireti ise Uyma'lar, yani Yağma'lardır. Yağmalar hayli eskidir ki, Orkun kitabelerinde de Tinesi oğlu Yadgma diye geçer. 10. yüzyıl sonlarında Yağmalar ,2000 kadar kabile imişler. Des-

tanlarda da "Kırbinevli Kıyat, onbin-evli Uymavut*" diye geçer. Bunlar Karahanlıların dayandıkları başlıca kabilelerden biridir.

Geçen derste zikredilen kabileler, Çengiz'in ecdadı devrinde de bir yerde oturmuş olmalıdırlar. Zira bütün bu kabililerin damgaları birdir. Keza Çengiz'in ve ecdadının evlenip en çok sıhrî münâsebet kurduğu kabileler de bunlar ve Kongratlardır. Tabiî ki böyle sıhrî münasebetler bir nesilde teessüs etmiş olamaz. Arada nesillerce bu tip münasebetlerin devam edip gelmesi icap eder. Çengiz'in hareketlerinde bütün bu kabileler ona pek muti olmuşlardır. Çengiz'in ecdadının nereden geldiğini tespit etmek için, Çengiz'in akrabalık kurduğu kavimleri bilmek gereklidir. Bu onun nesli için en büyük delildir. Bu kavimlerin belki bir kısmı Şiveylerle birlikte oturmuşlardır. Ancak asıl onların vatanı Baykal-Kuke-nor hattının batısıdır.

Çengiz'in şeceresi kısaca şöyledir: Çengiz-Yesükey-Berten Bahadır-Qabul Han-Tümene Han-Baysunkur-Qaydu-Dutun Menen yâni Tudun Menen, burada Tudun, bir rütbedir-Buka-Buzencer yahut Budunçar-Alangua-Duyun Bayan-Ümene-Yulduz Han.

Çengiz'in şeceresi de birçok bakımdan çok enterasandır. Bir kısım ecdadı Tibet lakapları almışlardır ki, o taraflarda yaşamış gösteriliyor. Bunların bir kısmı, Börçegin sülâlesi Budizmi kabul ettikten sonra Tibetli rahiplerin uydurduğu şeylerdir. Gerçi gerçekte de Tibet Hükümdarları ilede Çengiz'in ecdadı arasında sıhrî bağlılık mevcut olmuştur. Aybek ed-Devaddarî, Çengiz'in ecdadına dair mufassal hikâyeler n nakleder. O bunları Baycu devrinde Azerbaycan taraflarına gelen Moğollardan öğrenmiş olmalıdır. Buna göre Çengiz'in büyük ceddi Karaarslan imiş. Bu bir Tibetli kadının çocuğu imiş. Tibetli kadın ormana ağaç Toplamaya gitimş. Ancak orada vakti gelmiş, bir erkek çocuk doğurmuş. Lâkin bu çocuk demir gibi, pek ağırmış ve eve getirememiş. Ormandaki arslanlar ve vahşi hayvanlar arasında bu çocuk büyümüş. Olgunlaştığı zaman insan dili bilmezmeş. Burada dikkate değer olan, annesinin Tibetli gösterilmesidir. Azerbaycan taraflarındaki Moğollardan Abdülhak İbn Süleyman'dan alınan bu rivayet Tibetli lamaların uydurması olamaz. Yani Çengiz'in anne tarafı Tibetli gösterilmiştir.

Diğer taraftan Çengiz'in 9. ceddi Alangua adında efsanevî bir kadındır. Bunlar Heradod'da Amazon diye de geçen bir Kadınlar ülkesinin sâkinleridir. Burada da esas nokta, kadınların hakim olduğu bir ülkedir. Çinlilerin Bey-şu tarihlerinde Kukenor taraflarında bir kadınlar ülkesinden bahsedilir. Burada bir hükümdarın adı da Alangua'dır. Bu tarihî kayıt Çengiz'in efsanevî ceddini tarihe bağlamaktadır. Bunu Rus Kyuner, 1961 de "Ortaasya kavimlerine ait Çin kayıtları" adıyla neşretti. Çengiz'in ecdadına ait rivayetlerde Alangua'nın çocuklarından Budançar'dan bahsedilir. Bu kelimenin manâsı münakaşa mevzuudur. Bir Çek âlimi, Çengiz'in neslini tarihlerden 9. cedde kadar takip etmiş ve bunları gerçek kabul etmiştir. Ona göre 9 cedden sonrası efsanedir. Budançar, Bzancar, Budunçur, Budun-çur demektir."Budun" millet kavim, "çur, çor" ise kul, hizmetçi ve Buzançar da milletin hadimi demek oluyor. Milletin hizmetinde olan çor, tegin ve prens demektir. Eski Türk destanlarını Hanname adıyla kaleme alan İnamî'de Buzencer'den bahseder. Farsça nüshası yakında bulunan, Türkçe aslını ise Prof. Togan'ın daha 1913 de Buhara'da gördüğü Hanname bir "Zeban-ı Buzencerî"den, yani Türkçeden bahseder. Buzencer devrinde anlaşılıyor ki, Çengiz'in ecdadı daha Türkçe konuşmakta imişler. Alangua devri, Çengiz'in ecdanın henüz Kukenor taraflarında yaşadığı devre aittir. Çin kaynaklarının Alangua'dan bahseden kaydı 539-542 yıllarına aittir. Timur'un mezar kitâbesinde de Alangua'dan, tıpkı Hz. Meyrem gibi ihtiram ve hürmetle bahsedilir. Bunaları gerçek kabul edebiliriz. Diğerleri Çengiz devrinde uydurulan hadiseler olarak kabul edebiliriz.

Çengiz'in ecdadına dair daha bozı hikâyeler de vardır, ki en önemlisi Ergenekon efsanesidir. Bu efsanede Çengiz'in ceddi bir kurttan doğar. Kurt onu bir mağaraya kaçırır ve ceddi olan şahsiyet, oradan bir kahraman olarak çıkar. Bu zat, mağarada yetişmiş ve millî kıyafet ve üniformasıyla milletinin, ortasına çıkıp, onlara rehberlik etmiştir. Bu üniformalı prens hakkındaki hikayeler islâmiyetten önceki Buda dininin yayıldığı sıralarda Kabil'de de olmuş. Börütegin ecdadı, kaynaklara göre başında şapkası olduğu halde Türklerin huzuruna çıkmış ve milleti onu alkışlamıştı. Bu bakından olsa gerek, Çengiz'in ecdadını metheden halk şairleri onları "elbiseleriyle doğan prensler" olarak tavsif edip övmüşlerdir. Bütün bunlar pek dağınık rivayetlerdir.

Kurt efsanesi Göktürlerde de vardır. Kurt anne çocuğunu alıp, düşmanların sıkıştırdığı batıdaki denizin batı sahilinden doğu sahiline kaçırmıştır. Bu hikâye Kuke-nor'a ıtlak edilir. Batıdan doğuya geçiş burada mevzubahisdir. Bu hikaye Ergenekon kıssasıyla bağlıdır. Bu da türlüce yazılmıştır ki, birisi British Museum da bulunan İbret ün-Nazirî adında Timurlular devrinde yazılmış bir eserdir. O der ki "Ergenekon'a Nüküz ve Kıyan adında iki prens kaçmıştı" Diğer bir rivayete göre bunlar kadınmış. Nihayet bunlar hâmile kalıp, çocukları olmuş. Kurdukları devlet ise Amazonlar ülkesi olmuş. Buraya, mağaraya kaçmak, dağlar arasında saklanmak, hicretin 200 senelerinde olmuş imiş. Alangua kıssasının Çin kaynaklarındaki tarihi de 539 yılları idi. Halbuki hicretin 200 yani milâdî 815 yıllarını gösteriyor.

Bütün bu hikâye ve kıssalardan çakan netice şu ku, Çengiz'in ceddine anne tarafı hakimdir. Kadının rolü büyüktür. Nitekim Çengiz'in evladı arasında da birçok kadın hükümdürlär dä olmuştur. Bütün bu destan ve kıssalarda Çengiz ve evladına sizin aslınız batıda idi, doğuya gelmeye mecbur oldunuz denilmiştir. Çeşitli destanlar hep bunu anlatmıştır. Çengiz'in ecdadına ait şecereler Moğolca ve Türkçeleri pek mufassaldır ki, tarihî bilgilerle de takip edilebiliyor. Gerçek bilgilerimiz 9. cedden bu tarafa olandır. Burada Baykal'ın batısında olan kabileler bahis mevzuudur. Şiveyler ise Amur nehri dolaylarına hakimdirler. Gerçi Şiveyler hayli cesurdurlar ve Çengiz sonradan onlardan da istifade etmiştir. Çengiz'in ecdadı Kabul Han'ı Şiveyler öldürmüşlerdi. Bu hikâye hem Çin kaynaklarında hem de Reşideddin'de bulunmaktadır ki, iki taraflı kontrol imkânı vardır. Çengiz'in menşeine ait hikâyelerin en mufassalı Aybek ed-Devaddarî'ninkidir. Diğer-i Destan-ı Nesl-i Çengiz Han adı ile Kıpçak rivayetidir ki, 1820'lerde basılmıştır. Burada Alangua vs. hikâyeler Kıpçak şivesiyle anlatılmıştır.

Bir diğer rivayet Sibirya'nın fethinde büyük hizmet gören Rus ailesi Strogonovların letofisinde zikredilmiştir. Burada Neymanlardan bahsedilir. Naymanlar Çengiz'in zuhuru sırasında ona karşı mücadele eden üç uruktan biridir. Naymanlar Çengiz'in üstün gelmesinden sonra Altay'lara geçtiler ki, Taybuğa başlarında idi. Sonradan buralara bu sebeple Taybuğa yurdu denilmiştir. Bunlara dair Tatarca bir rivayet Stro-

gonov ailesinin eline geçti. Gerçi bu hikâyenin tam metni neşredilmedi, ancak V.Zernof'un Kasim Hanları Tarihi, II, 386-88 de bir hülasası verilmiştir. Burada Naymanların Çengiz'in karşısında ikiye ayrılması hikaye edilir. Bunlardan Küçlük batıya gelip, Maveraünnehr'de Harezmşahlarla ittifak etmişti. Sibirya taraflarına giden Taybuga ise Çengiz'in timarı ile buralara sahip olmuştu. Taybuga devrinde Tatarların başında bir bey vardı. Bu aslında ehemmiyetli değildi. Taybuga'nın ecdadı daha mühimdi. Çengiz Taybuga'yı çağırıp, ona Sibirya taraflarını verdi. Taybuga da oralara giderek bugünkü Çengi Tura şehrini kurdu. Taybuga'dan sonra yedi neslin şeceresi takip edilmektedir ki, bunlar artık Müslüman olmuşlardır. Yani bir kısım Naymanlar İrtiş havzasına yerleşip bazı şehirler kurdular.

Bu Naymanların haberidir. Kıpçakların rivayeti Destan-ı Nesli Çengiz Han'dır. Bütün bu rivayetlerde Çengiz ve ecdadı hakkında çok enteresan bilgi veriyorlar. Bunlarda Moğolca hicbir keline yoktur. Hayat hikayeleri, pek eski rivayetler karışmış olmakla beraber gerçektir. Bu kavimler içinde en kudretlilerinden birisi Kıyatlardır. Bunlardan bil hassaUrenkay'lar, yani Beyaz Kaylar olmuş. Kay'lara çoğul halde Kıyat denmiştir. Bunlar 4 kabile imişler: Yörikin, Yörük ?.2-Yasar, 3-Çenkşiyut, 4-Börçegin Kıyatları. Çenkşi, hükümdar müşaviri anlamında Çince bir kelimedir. Kıpçaklarda da müstâmeldir. Harezmşah'ın annesi Türkân Hatun'un babası "Cenkşi" idi. Harezmlilerde ayrıca "Munlu" yani "Bunlu" Kıyatlar da olmuştur.

30 Aralık 1969

<u>Çengiz'in İlk Mücadeleleri:</u>

Çengiz'in devletinin kuruluşu ve fütühata başlaması asıl 1206 dan sonra oldu. 1175-1206 arasında 31 sene Çengiz'in hayatı rakipleriyle mücadele ve dağınık kabileleri toplamakla geçti. Bu kabileler arasında bilhassa ikisi Kireyit ve Naymanlar zikredilecektir. Kireyikler Hristiyanlılar. Bunlar Çengiz devleti kurulduğu sıralarda Karakurum-Orhun havzası taraflarında oturuyorlardı. Naymanlar ise Altaylarda idiler. Daha eski zamanlarda Kireyitler Kukenor'da bulunmuşlar Tibetlilerle komşu olmuşlardı. Daha Milâddan önceki yıllarda, şimdiki Afganistan'da hüküm süren Kuşan hükümdarları arasında Geray adında olanlar vardır.

Bu isim tıpkı Kırım Hanlarındaki gibi hükümdara yakın olanlara ıtlak edilmiş. Hükümdarın oğulları Geray kabilesinde terbiye görmüşlerse sonradan kendilerine Geray denmiş. Kireyitleri teşkil eden kabilelerden bazıları Efdalit devletinde de bulunmuştur. Bu şekilde onları takip etmek mümkündür.

Göktürkler ve Uygurlar devrinde Kireyitler güney ve güney batıda, Afganistan, Pamir ve Tibet taraflarında yaşamışlardır. Hristiyanlık bunlara 10. asırda girdi ve mutaasıp Hristiyan oldular. Karahanlı devleti Müslüman olarak teşekkül ettiği sırada, doğu Türkistan'da bir Müslüman devletin kurulmaması için bütün güçleriyle çalıştılar. Ancak Karahanlılar galip gelmişlerdir. Çengiz Kireyitlerle yakın, hatta akraba sayılabilir. Zira vaktiyle Kukenor'da beraber idiler. Ancak Kireyitlerin siyasetine yanaşmadı. Hele onların Hristiyanlık propagandası yapmalarına asla yol vermedi. Aksine İslâmlara yanaştı ve Hristiyan Kireyitlere karşı bir vaziyet aldı. Kireyitlerin Hristiyan olan hükümdarlarının isimleri Merkuz-Markuz'dur. Bunun oğulları olarak Kücatu-Buyruk-Toğrul-Erkekara-Karakgtu gibi isimleri de biliyoruz. Merkuz'un kendisi Papa ile münasbette bulunup İtalya'ya sefirler gönderdi. Türkçe olması gereken bu mektupların bize ancak Latince tercümeleri kalmıştır. Çengiz'in ilk hareketleri sırasında Kireyitlerde Toğrul hükümdardı. Ona Çin hükümdarı Wang lakabını vermişti ki, Türkler buna Ong hattâ Hristiyan olduğu içinde İvan şekline bile soktular. Haçlılar islâm ülkelerine saldırırlarken, bu Hristiyan Kireyitlerden büyük yardım ümid etmişlerdi. Zira Avrupa Hristiyanları batıdan, bu Kireyitler de doğudan sıkıştırarak İslâmiyeti tamamen yok edeceklerdi. Ancak Kireyitler öyle pek kudretli bir kavim değildi. Lâkin oturdukları yerlerin coğrafi ve stratejik önemi büyüktü ki, kuvvetleri asıl bundan geliyordu. Kriyitler herhalde Türktürler. Zira Kireyitlerin rastlanan isimleri Türkçedir. Yukarıda zikredilen hükümdar isimlerinden başka, kadın isimleri de Türkçedir. Kireyit Surkuktenni Beki Kubilay'ına nnesidir,

Naymanlar, yukarıda da dediğimiz gibi Altaylarda oturuyorlardı ve Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Burada da bir nokta son derecede ehemmiyetlidir. Çengiz'in zuhuru sırasında Asya'da Hristiyanlık alabildiğine gelişiyordu. Bu Hristiyanlık propagandasının başlıca teşvikçileri de bu Nayman ve Kireyitlerdi. Bu iki kavim kendi yerlerinde daha bir yarım

asır kalıp, bu yoldaki faaliyetlerine devam etselerdi, Ortaasya kâmilen Hristiyan olurdu. Zira Hristiyanlardan, Avrupa'da Papadan büyük ölçüde yardım görüyorlardı. Fakat Çengiz'in Hristiyanlara karşı Müslümanları tutması, Ortaasya'da Hristiyanlık ve onun gelişme yollarını tamamen tıkamıştır. Naymanların milliyetinin Türk olduğu artık tamamen tahakkuk etmiştir. Gerçi Nayman kelimesinin aslı Moğolcadır ve sekiz demektir. Ancak Naymanlarda bundan gayri hiçbir Moğolca kelime görülmüyor. Tabakat-ı Nasırî ve Cemal Qarşî Küçlük'ü, Küçlük-ü Sakizî, yazıyorlar ki burada "sekiz" yâni Nayman'ın Türkçesi verilmiştir. Naymanların malum hükümdarlarından önemlisi İnanç Bilge Bükü Han'dır. Bunun Buyruk ve Taybuka adlı iki oğlu vardır. Küçlük, Taybuka'nın oğludur. Naymanların isimleri de kâmilen Türkçedir. Oturdukların yerlerin coğrafî adları da Türkçedir.

Çengiz ilk önce etrafında bu iki kabileyi bulmuş ve onlarla müttefik olmak istemiştir. Kireyit Tuğrul ile Çengiz'in babası Yesükey zaten dosttular. Bilge Kara, Toğrul'a karşı isyân edince Toğrul Karahıtaylara sığınmış, ülkesi de dağılmıştı. Çengiz'in zuhuru ve ilk mücadeleleri sırasında durumun müsait olduğunu görünce sonra ülkesine dönüp, yine başa geçti. İlk zamanlar Çengiz'le müttefiktiler. Ancak aralarının açılmasını isteyenler de çoktu. Nihayet bozuştular, çatıştılar ve Ong Han bu harp sırasında ölecektir.

Çengiz'in siyâset sahnesine çıkışında bu Toğrul Hanlarla birlikte bir olaydan bahsedilir. Bunlar Çin hükümdarının davetine icabet ederek Moğolistanın Şark tarafındaki Tatarların isyanına karşı hareket etmişlerdi. Bu isyana karşı Ong Han ve Çengiz birlikte hareket edip bu isyanı bastırmışlardı. İşte bu sırada Çin hükümdarı bunların hepsine ünvanlar vermişti. Bu ünvanlar dikkate değerdir: Toğrul'a Wang, Çengiz'e Cavut Qurı, Aktatarların reisi Alakuş Tegin'e de Tegit Kuru ünvanlarını verdi. Bu suretle Ortaasya'nın belli başlı siyasî zümre ve kuvvetlerinden birisi oldukları Çin hükümdarı tarafından da tanınmış oldu. Çengiz'in büyük ve devletler arası ölçüde siyaset sahnesine çıkışı bu olayla olmuştur. Bunlardan Wang, Çince bir ünvan olup, diğer ikisinden daha üstündü. Çengiz'in aldığı "Cavut Quru ise, Yabguların mayası, özü, esası, demektir. Yabgu (Cabgu) ta Hunlardan beri, Oğuzlarda da olan bir ünvandı. Çengiz'e Yabgaların kaynağı, özü demiş oluyor. Aktatarların beyine

ise Tegit Kuru, yani Teginlerin mayası, özü, kaynağı ünvanını verdi. Zira Alakuş'un babası Teginler neslinden geliyordu. Çin hükümdarı, Türk tarihinden haberdar müşavirlerinin tesiriyle bu ünvanları vermiştir ki, şüphesiz harbirinin büyük ve şümullü manasını da biliyorlardı.

Şimdi Çengiz'in Türklerle münasebetini ele alalım. Bu noktada bilhassa vazettiği kanunlar zikredilmeye değerdir. Bunun ismi "yasa" dır, ki Türklerce de marufdur. Bu örfî kanunlar asıl Moğol olan Şiveylerle Türkler arasında çok fark vardır. Halbuki Çengiz eski Göktürklerin ve Uygurların gelenegini takip etmiştir. Çengiz "yasa" yı, devletin temel direği, dayanağı olarak kanunlaştırdı. Yasanın dinî bir tarafı olmamış, o tamamen dünyaya, hayata hasredilmiştir. Bu bakımdan da devrinde dinî kitaplara üstün tutuldu. Çengiz devleti kurulduktan sonra devlet idaresinde ve içtimaî hayatta birçok örf ve adetler resmîleşti, düzenlendi. Törenler, defin, vs. içki meclislerindeki birçok hususlar tayin ve tespit edildi. Bunlar sadece devlet idaresindeki yasa gibi değil, bir içtimaî hayat vakıası olarak da gelenek halinde yerleşti. Bu yasa'nın ve geleneklerin hakimiyeti Çengiz'den Temür'ün ölümüne kadar devam etti. Meselâ cemiyette kadınların rolü yasaya ve Çengiz aletlerine göre yürütüldü. Hükümdar öldüğünde cenazeye kadınların katılması, şeriatte yasak olduğu halde yerine getirildi. Diğer taraftan kabileler arasındaki evlenme münasebetleri de Çengiz yasasına göre yapıldı. Hatta evlenme işlerinde, bazıları müslüman oldukları halde, İslâm öncesi adetlere uymaya devam ettiler. Meselâ eski inanışa göre üvey anne ile evlenilirdi ki, sonradan bunu Müslüman olanlar da icra ettiler, veya hanımı sayılmasına müsaade ettiler. Bu gibi adetler devam etmişti.

Dil meselesi, iki dilli oluş da aynı durumdadır ki, tabiatıyla Türkçe ve Moğolca mevzubahistir. Çengiz ve Oğulları devrinde ençok Moğolca kullanıldı. Anca günlük konuşma dili, pazar dili, cari olan dil Türkçe idi. Edebiyatta da hükümdarın fermanları hem Türkçe hem Moğolca oldu. İlhanlılarla Moğolca bilen az olduğu için sadece meskûkatta kullanıldı. Temur fermanlarını "Öge menü" yani benim sözüm diye başlardı, ki Moğolca idi. Çengiz ise "Çengiz Han sözüm" diye başlardı ve Türkçe idi. Bunlar herşeyi kısa, muciz ve öz olarak yazarlardı. Zira fermanlar ve em

mirler elçilere ezberletilirdi ki, kısa olması, öz olması bu bakımdan esastır. Fermanlarında kendilerini uzun boylu öven ibâreler yoktur. Kezâ diğer tarafı da övmezlerdi. Meselâ şöyle idi: "Çengiz Han sözüm: Filan yerdeki toprağı Taybuka'ya verdim" Bu adet İlhanlılar da ve Altınordu da takip edildi. Sonradan batıdaki ülkelerde Türkçe cari olup çok yayılmıştı, ki moğolcanın hükmü kalmadı. Çin gibi ülkelerde ise Moğolca hakim oldu, arada Türkçe de kullanıldı. Çengiz'in kendisi de Türkçe biliyordu. Kendisini Çengiz'e yakın gösteren bir Hristiyan arap, Ogeday'a, Çengiz Han'ı rüyasında gördüğünü ve kendisine "bütün Müslümanları kesin" diye emir verdiğini iddia eder. Ogeday, sadece Arapça bilen bu arabа babasının Moğolca ve Türkçeden başka dil bilmediğini söylemiş ve bu yalancı Arap, hemen öldürülmüştü. Bu hikayeyi Cüzcânî bir Türk'ün başından geçmiş gösterir ki, böyle olunca Çengiz Türkçe bilmez olurdu. Ancak Cuveynî'de ve onun Paris nüshasında bu husus açıkca yazılmıştır. Bunun vesikası İslâm Tetkikleri Enstitüsü dergisinde neşredilmiştir. Çengiz'in diline en çok Temür devrinde ehemmiyet verildi.

Çengiz'e ithaf edilen, daha doğrusu onun söylediğini Uluğ Bey'in kabul ettiği bir Türkçe şiir Tarih-i Ulus-u Erbaa'da nakledilmiştir. Çengiz'in söylediği kabul edilen bu şiir güzeldir:

Uluğ Bey'in Şeceret ül-Etrâk yahut "Dört Ulusun Tarihi" isimli eserinin British Museum nüshasında, s. 163, Çengiz'in maiyetinde bulunan "Uluğ Çırçı" ile Çengiz arasında manzum bir konuşma nakledilmiştir. "Cır"Anadolu Türkçesinde"ır" yahut "yır" en çok münderecatı ciddî olan şiir ve şarkılara denir; bunu söyleyenlere "cırcı" demişler. Hattâ Moğollarda bu kelimeyi kullanmış. Çengiz'in büyük oğlu Cuci ölünce Hakan'ı fazla telaşa düşürmemek için bu "cırcı" alegorik mahiyette manzum maruzatta bulunuyor: Diyor ki:

Tengiz başdın bulgandı
Kim tundurur ey Han'ım,
Tirek tüpten cığıldı
Kim turguzur Ey Han'ım

Buna karşı Çengiz diyor ki:

Tengiz başdın bulgansa
Turdurur oğlum Cuci'dir,
Tirek tüpden cığılsa
Turguzur oğlum Cuci'dir

x

Közün yaşın cüğürtür
Könlün toldu bulgu mı?
Cırın könül ürkütür,
Cuci öldü bulgu mı?

Uluğ Cırcı da şöyle diyor:

Süylemekte erkim yok,
Sen söyledin ey Han'ım.
Öz yarlığın özüne çab,
Ey oyladın ey Han'ım

Çengiz de nihayet şunları söyler:

Qulun alıngan qulanday
Qulundan ayrıldım
Ayrılışgan ankavday
Er oğlumdan ayrıldım

Bunların şimdiki Türkcemizde meâli şöyledir:

Deniz başı bulansa, kim durdudur Ey Han'ım,
Servi ağacı kökünden yıkılsa, kim yerinden kaldırır?

Çengiz buna, oğlu Cuci'yi överek aynı meâlde karşılık veriyor ve diyor ki: Gözünden durmadan yaş akıyor. Gönlün keder mi doldu. Söylediğin şiir, insanın gönlünü korkutuyor. Cuci öldümü yoksa? Uluğ Cırcı da "Bunu söylemeye kudretim yoktu. Ama sen kendin söyledin ey Han'ım. Kendi yarlık, fermanın yine kendine cevap, iyi düşündün Han'ım. Sonunda da Çengiz şöyle diyor: "Yavrusu elinden alınmış yaban kısrağı gibi kulun yani Cuci'den ayrıldım. Ahmaklığı ile evladından ayrılan bir "ankav" gibi, aldatılarak öz oğlumdan ayrıldım"

Burada, bu şiirde göze çarpan cihet, "y" yerine "c" kullanılmasıdır. Meselâ "yırcı" (halk şarkıları söyleyen adam) bu şivede "cırcı" olmuş. Türkçeye Arapça kelimeler de Türkçeye uydurulmuştur. Cevap yerine "Çab" denilmiştir.(Çengiz Kağan son sözü olarak diyor ki: Yabani atın yavrusu kendisinden zorla alınmış gibi, ben de ondan, yani Çuçı'da ayrıldım. Er arkadaşından ayrılan sadetdil gibi, er oğlundan ayrıldım. Ve Çengiz oradan ayrılmak istiyor. Çengiz bunu şiirle söylemiş. Çuçı'nın ölümü Çengiz birden büyük bir kedere kapılır, söyliyeni ve etrafındakileri öldürtür diye, yavaş yavaş şöylediler ve nihayet Çengiz" desenize Çuçı öldü " demiş ve onlarda "biz değil, siz söylediniz" diye sevinmişler. Çengiz bu şiiri, bundan sonra söylemiş ve) Uluğ Bey bu şiiri kendi tarihinde nakletmiştir. Uluğ Bey elbette, aradan ancak iki asırdan az bir zaman geçtiği için, ecdadının ne dilde konuştuğunu gayet iyi bilirdi. Bu itibarla yalan olmasa gerek. Ayrıca Çengiz Kağan'ın ölümünden sonra yazılmış olması gereken Göktürk alfabesiyle yazılan iki satırlık bir kayıt vardır. Bunda "Çengiz Kağan, Alp Kağan imiş" yazılıdır. Bunu Abdülkadir İnan, ihtiyatla naklediyor.

Çengizli sülâlesinin dilini açıklayan ikinci bir söz, Kubilay'ın ağzından çıkmıştır. Son tetkikler, Kubilay'ın saray dilininin de Türkçe olduğunu göstermiştir. (B.Ögel, Sino-Turkical 1964 Taipei, s.102) Burada bahis mevzuu edilecek sözler, Kubilay'ın Tibetli rahiplere icat ettirdiği köşeli alfabesi ile zaptedilmiştir. Bu yazı Fatih devrine ait bir Mecmua t'ül-Garaib, adlı albümde bulunmaktadır. Bunu Fatih'e herhalde Baysunkur Mirza, Herat'tan göndermiştir. Burada çeşitli yazılar, Uygur, Arap vs. meyanında, dört köşeli Kubilay yazısından da örnegi vardır. Bunun fotoğrafını Prf. Togan, vaktiyle Prof.Ramstedt'e göndermişti. Yakınlarda bu yazıyı O.N.Tuna ve İ.E.Bosson JSFOU de, 1962,63 cilt, 1-16 sahifede neşretmişlerdir. Burada Kubilay Kağanın sözleri mevzubahistir. Burada deniyor ki:

"Kubilay Kaan şunkar bulurta aydmış: Ay menin uruğların. Mentin sonkura ulusnı yığar bulsanız, elininğ boylarını yığğınca könüllerini yığğınız; könüllerini yığğıntan sonkana boyları kayda bargay dip yarlığ bulmuş"

Türk an'anesine göre Ruh öldükten sonra kuş olup uççuyordu. Bu itibarla eski metinlerde kuş olarak uçtu diye geçer. Kuş olurken, yani ölürken Kubilay Kağan aydımış, demiş: "Ey benim milletim, benden sonra eğer milleti bir araya toplamak isterseniz halkın vücutlarını toplamaktansa gönüllerini toplamaya çalışınız. Gönüllerini topladıktan sonra onların vücutları nereye gidebilecek?"

Bu çok enteresan sözleri Kubilay ölüm vaktinde söylemiş ve bunlar kendi icadı olamaz kare alfabe ile kaydedilmiş. Fatih de bunu albümüne koymuş ki, Fatih doğu Türklerinin kültür ve yazılarına gerçekten evine ve meraklı idi.

Çengiz ailesinde bu tür yazılar, isimler ve kelimeler hayli çoktur. Burada bahis mevzuu olan Çengiz ve oğullarının iki dilli oluşlarıdır. Onlarca Türkçe ve Moğolca aynı sayılmış ve bunlara müşterek bir isim olarak Türkçe demişlerdir. Türkçe denince de Türkçe ve Moğolca ikisi de anlaşılmış. Böyle iki dilli olmak o zaman için bir tabiî hal sayılmış ki, bu bilhassa isim ve lâkaplarda görülüyor. Çocukların bir kısmı Türkçe bir kısmı ise Moğolca isimler almışlar. Bunların bazılarının asılları Türk olduğu halde, Çengiz'in zuhuru zamanında Moğollaşmışlardı. Bunlardan iki kabile zikredelim: Tayciyut ve Mangıt. Bunların çocuklarına verdikleri isimlerin çoğu Moğolcadır, ancak Türkçeleri de vardır. Kongrat aşireti ki, Kongr'lardır, bunların isimlerinin ekseriyeti Türkçedir. Arada Moğolca da vardır. Bunlar reislerine "Sayın Tekin" demişlerdir. Oturdukları yer de "Ötgü" dür. Burası Çin sedninin geçilecek bir yeri olduğu için böyle dediler, ki Mo olcası Ötgine'dir. Bunlar iki dilli idiler.

Selenga'da Oyrat-Uygur-at ve Bayavut Bayat'lar, sekize, sekiz demişler. Oysa başkaları bunun yerine Moğolca "nayman"ı tercih etmişlerdi. Çengiz'in yanında Kerulen taraflarında yaşıyan Celâyir'lerin içindeki aşiretlerden birisinin adı Kınıkavut, yani Kınıklardır. Tülengüt ise, evvelcede söylediğimiz gibi esirler, hizmetçiler, fidyesi ödenecеklerdir. Tülenek, azad olmaktır, paraları olanlar. Bu aşiretlerin hepsi, Uyrat, Bayavut anda ve kuda yani dostluk ve and içmişler, ahitle bağlanmışlar. akraba ve dünür olmuşlardır.

Uyratların dilleri Moğolca ile Türkçe arasında idi. Meselâ "8" e "sekiz" denişler, nehir manasında ise Moğolca "müren"i kullanmışlardır. Onun için Hulagu glmeden önce Horasan ve İran'ı idare eden Uyratlar hemen Türkçe konuşmuşlar. Reisleri de Turagay, Uluş, Kekebay, Kutluğ gibi adlar taşımışlar. Bunlar için Kur'an doğu Türkçesine tercüme olunmuş. İlhanlılar zamanında reisleri İsenbuga idi. Ankara ve Diyarbakır taraflarında oturmuşlardı. Anadolu'da 18.000 han kadardılar. Kehatu han'ı öldürmek isteyip, muvaffak olamayınca Mısır'a kaçtılar. Fakat halâ İslâmî olmayan gelenekler hakimdi. Ramazanda yemek yerler, hayvanın başına vurup öldürürlerdi. Bunların çoğu Musul taraflarında idi. Oralarda şarkıları maruftu. Gözümüzde meşhur "Hoyratlar" onlardan kalmadır. Oradan Mısır taraflarına gittiler. İbn Furat'ın dediğine göre, cilt VIII, s.204 "bunlar" insanların en güzeli" idiler. Yaşadıkları yerlerin çoğrafî isimleri enteresandır: Kökmüren, Onmüren, Karasu, Akrımüren gibi. Kireyitlerin reislerine Ubagötürücü Buyruk Han denmiştir. Oba, yani köy, aşiret ve obayı nakleden, götüren "Buyruk", vali manasındadır. Buyruklar, yukarıdan emir alırlardı. Bir diğeri "Elçi Tutkavul", ilk kelime malûm mânasındadır. Tutkavul tutmaktan, yani hudutları, geçitleri, derbendleri tutan, muhafazadendir. "Tuğluk Kuşçı", bilindiği gibi Kuşçı, hükümdarın av kuşlarını idare eden mühim bir memuriyettir. Kireyitlerin bu cins isimleri çok enterasandır. Bütün bunların isimleri, şimdiye kadar Moğolca ile izah edilmek isteniyordu. Zira bunların Moğolluğu peşinen kabul ediliyordu. Yine Kireyitlerden olan Kubilay'ın annesi "Kökküktenni Beki" nin ismi de böyledir. Sörkuk, yumuşak, sünen, mânasındadır. Ten ise mâlum. Yani vücudu yumuşak, anlamındadır. Burada isminin "Tendi, tenli, tenliğ, tenlik vs. şeklinde değil de "tenni" kaydedilmesi de enterasandır. Bu tip, yazış kıpçak şivesindedir, ki Çengiz'in bu torununun annesinin adı, halis Kıpçak şivesi ile Türkçedir. Oğuzcada böyle bir isim Prof.Togan duymamıştır. Ancak Kırgız ve Kazaklarda bugün de "tenni" derler. Naymanlara gelince bunların reislerinin ismi "İnanç Bilga Buku Han" dır. Uygur Türklerinden Buku Han pek marufdur. İnanç ise Oğuzlarca da bilinen bir isim ve ünvandır. Bilga ise âlim manasındadır. Bunların göçtükleri yerlerin isimleri olarak şunlar getiriliyor: Anrak, yani bugün de bilinen Ayrık, Alatirin. Tirin, Kıpçak şivesinde derindir. Naymanların dili Kıpçak şivesidir. "Köksığı" göğsü boş, veremli anlamında. "Yedi Toğluk" yeri bayraklı. Merkitlerin

reisinin adı Tokta Bek, bir diğerinin adı Tudur Bilge Tekin"dir. Çengiz'in Merkitlerden aldığı gelini Oğulkaymış, yani oğul istemiş, ancak Oğulkaymış, yerine, şimdi bu ismi taşıyan kız doğmuş. Bütün bu isimler, Türkçe ile ancak izah edilebilir ki, bu da Çengiz ve devrinin tarihini anlamaya büyük ölçüde tesirli olacaktır.

Çengiz'in kendi ismi de Türkçedir ve "Deniz" demektir. "T"lerin "Ç" olduğunu, Börütegin"in Börçegin olduğunu evvelce de söylemiştik. Burada Tengiz de "Çengiz" olmuştur. Çengiz'in babalarının ve oğullarının ismi de ekseriya Moğolca değildir. Ancak Moğolca ekler almış, yahut Moğolca telâffuz edilmişlerdir. Bu bakımdan Çengiz'i ve çevresini öğrenen Prof.Vasilief Çengiz önceleri Moğolca konuşmuyordu, sonradan Moğolca konuştu fikrine varmıştı. Enteresan olanı sülâlesinde de Tengiz adlı hanlar olmuştur. Oğlu Cuci, hem kıpçak şivesince Cuci, hem Oğuz şivesince Yuşi olarak zikredilir. Keza büyükbabası Baysunkur'daki Sunkur da Türkçedir ve bir kuştur. Moğolca değildir. Çengiz'in, bu ünvanı almadan önceki asıl ismi Temüçin de demirci demektir. Bunun için olsa gerek İbn Esir ve başkaları hep Temirci diye yazarlar. Bunlar bidâyette Türkçe konuşuyorlardı. Moğolcayı sonradan öğrendiler ki, bir ara ordusunda Moğollar hayli çoğalmışlardı. Çindeki ilk savaşları sırasında Mengu Moğollarını da ordusuna katmıştı.

Çengiz'in ve babasının yakın olduğu kabileler Baykal'ın batısında ve güneyindedir. Asıl Şiveyler, günümüz Moğollarının atalarıdır, doğuda Amur nehri üzerindedirler. Çengiz ise Onon ve Kerulen'in yukarı kısımlarında oturmuştur. Bugünkü Ulanbatur, yani eski Karakurum şehri civarları hep Türklerle meskûn olmuştur. Başlangıçta gerçek olan Çengiz'in en çok Türklerle meşgul olmuştur. 1194 de, Çinliler, Çürçütlerle temasından sonra Moğollara, Mengulara dayandı. Onun gençliğinde dil bakımından bir sallantı vardı. Günlük konuşma dili Moğolcaya kaymışsa da teşkilâtı tamamen Türklerin, Türkçe teşkilatı idi.

Çengiz'in yakın olduğu kabilelerden Urenkaylar hakkında bir parça fazla mâlumat verelim: Urenkayların Börçegin ailesiyle, Kıyat ve Nüküzlerle birlikte yaşıyan kısmına umumiyetle Urenkıt denişler ve bunlar Moğol sayılmış. Kıyat yahut Kayat, "Kay"ın çoğulu olduğu gibi Urenkay da Beyaz Kay demektir. Bu cihetten Reşideddin'in Urenkıtları Kıyat ve Nüküzlerin Ergenekon'da beraber bulunan bir şubesi olarak göstermesi yerindedir. Bunlardan Çengiz nezdindeki en büyük emîrleri "dört köpek" den ikisi Celme ve Sübidey'dirler.

Çin ve Batı seferinde Çengizle beraber bulunan bunların maiyetinin ve oğullarının isimlerinin çoğu Türkçedir. Celme bidâyette kendisi "Kezikçi" yani nöbetçi emirlerdendi. Sonra "Üge" Moğolca telâffuzu ile "Uhe" denildi. "Üge" Samanîler, Karahanlılar ve Uygurlar devrinde en büyük emîr manasındadır. Oğulları İsu Buka Tayşi ve Esin Buka Tarkı sol ve sağ kol emirlerinden ve Çengiz'in "korçu"lardandır. Bu kelime, sadece silâhlı okçu anlamında olan Korçudan farklıdır. İsu Buka Kıtayların tâbiriyle "Tayşi" tesmiye ediliyordu ki, okur-yazar bahşı ve büyük üstad manasında olmuştur.

Urenkıtların ikinci büyük emiri Sübidey Bahadır'dır. Moğol kaynaklarında Subektay diye yazılır ki "Su" asker, "bek" asker beyi, "tay", erkekmanasındadır. Onun oğulları da Timur Buka Bavurcu, onun oğlu Bayıtmış, Kencek ve Kutluğ Hoca olmuş. Yine bunların arasında Bayıncar, Baydar ve Küke İlke isimlerine rastlanıyor. İran'a geldikten sonra bunlar hemen Müslümanlığı kabul etti. Celme Üge'nin torunu Ahmed, onun oğulları Hasan, Akıncı, bir de Ürün Timur ve Hoca Noyan'ın isimleri görülüyor.

Urenkay'ların Sayan dağlarında kalan kısmına Orman Urenkayları demişler ki, diğer isimleri Tuba-Tuva'dır. Bunların bir kısmı Çin'e gitmiş, Toba devletini kurmuşlar. Bunlar 260-550 hattâ 647 tarihlerine kadar müstakil sülâleler şeklinde Kuzey Çin'i idare etmişler. Bunlar bugün Tuva muhtar Cumhuriyetini kuran Urankayların cedleridir. Bugünkü Urankalar Radlof'un Türk Halk Edebiyatı Nümuneleri'nin 9. cildini teşkil eden edebiyatı yaşatan Türkler olduğu gibi Çengiz zamanında da öyle oldukları vazıhan görülüyor. Reşideddin onların sözünden nesil yetiştirmek manasında "oruğlamışı" kelimesini nakletmiştir. Bunlar da Volga Bulgarları ve Başkurtlar gibi ilkbaharda kayınağaçı usaresinden içki yaparlarmış.

Bu Orman Urankayları için "bunlar Moğol değildir" denmiştir. Yani bunlar Ergenekon'da bulunmamışlar. Kuri yani Yakut, Burgut yani Moğol Buren ve Türk Tü'meklerle sınırdaş yaşamışlar. Bu Orman Urenkayları Çengiz'in ecdadının azad kulları sayılmış ki, buna "Ütelü Boğul" denilmişti. Yani ödenmiş, parası verilmiş, nasıl ki, parası verilmeyen kullan içir Tülengü demişler. Çengiz zamanında Orman Urenkaylarının en büyük emiri Otacı olmuş. Çengiz'in sol kol emirlerindenmiş. Çengiz öldükten sonra Uğruk Yusun denilen mezarlığını bu Otacı ve oğulları muhafaza etmişler. Toluy, Mengü ve Kubilay Kaanlar da orayadafnedilmiş, Otacı'nın evladın-

dan Urenkıtay isminde birisi Mengü Kaan'ın en büyük ordu kumandanı olmuş ve Kubilay tarafından Çin'in Karaçan vilâyetini fethe gönderilmiş. Yani Sübektay ne ise, Urenkıtay da onun gibi olmuş. Sübidey'in bir yeğeni Aju'da Menkiyas denen Güney Çin mıntıkalarını fethetmiş. Bir de Cavurga İlagan diye beyleri Çengiz'in kardeşi Cuci Kasar'ın büyük emirlerinden idi." Ilagan" ağlamış demektir. Bugünkü Urenkayların dilinde de "ağlamak" aynı kelime ile ifade edilir.

Çengiz'in kendi zamanında, Börçegin ailesinden olan akrabaları Cuci, Baltı, Secebeki, Surhatlu Yürük; Bu şekilde diğer aşiretleri kendi aralarında alıp, hepsinin herbirinin ayrı hissesi olmuştur. Kaydu' nun çocukları tamamen eski Türk an'anelerine göre yaşıyan bir aile idi. Bunun bir misâlî şöyledir: Timuçin küçükken babasız kaldıktan sonra Kongrat aşiretinden olan annesi Ülün Eke çok akıllı bir kadındı. Fakat Yesükay'e tâbi olan kabileler bu kadına tâbi olmak istemediler; kendi işlerini kendileri görmek istediler. Bunların en büyükleri Selenga'da yaşıyan Tayciyutlardı. Bunlar Çengiz'i bıraktıktan sonra bazıları bunlarla gitti. Kimisi de Ülün Eke'nin yanına geldi. Lâkin bu ailenin zayıf olduğunu görünce Tayciyut ve Merkütler onları yağma ettiler. Hatta kadınları, bu arada Ülün Eke'yi bile esir edip gittiler. Bu sırada da Çengiz 23 yaşlarında idi. 1135 de, 30 yaşlarında iken Çengiz, büyük bir zafer kazandı ve bu zaferden sonra şenlikler "toy" yaptırdı. Bu hadise hem gizli tarihte hem de Reşideddin'e zikredilmiş ve Çengiz'in müdafaası ve karşı hücumu şairane bir şekilde tasvir edilmiştir. Bundan Çengiz'in ve maiyetinin çok muntazam bir ordu halinde bulunduklarını anlıyoruz.

Çengiz bu savaşta "Küren" usulünü tatbik etmişti, ki bu eski bir Türk şeklidir. Bu şekilde bir aile, merkezde toplanıyor, etrafına arabalardan bir barikat kurarak düşmanı defediyordu. Ailenin bütün malı, hayvanları, eşyası dahep küren'in içinde olur; böylece düşmanı karşılardı. 1185 de, Tayciyutların Çengiz ailesini ortadan kaldırmak için giriştikleri bu hareket sırasında Çengiz,kendi akraba ve kabileleri 13 kürene taksim etti. Çengiz gerçi sonradan ordularını 10,50, 100, 10.000, kişilik birlikler halinde düzenleyecektir. Fakat daha bu safhada küren teşkilâtını tatbik etti. Bunlardan ilki annesi Ülün Eke'nin kürenidir. Ülün Eke kendi yakınları, çoluk çocukları, koyun ve hayvanları ile kürenin içinde bulundu: 2'cisi kendi Temüçin kürenidir, Börte küreni de deniyor.

3.sü Kavan ve Kavarlas ki, Çengiz ailesine en yakın iki kabilenin küreni.

4.sü Kıyat-Budak küreni ki, Kıyatların Budak kolunun küreni idi.

6-5.si Kürenler Yürkü, yani Yürük Kıyat küreni, Börçegin Kıyatlarının bu kısmının başı. Seçe Beki idi. Seçe önce han, hükümdar olan Yak'ın torunuydu. Kabul Han'ın diğer varisleri, birisi Çuci ki, diğeri de bu torunun oğlu Seçebiki idi. Seçe Biki'ye YürküKıyatları, birde Celâyirliler tâbi oldu.

7.si Küren, Kıyatların Otçı adlı birisinin kolu; Kıyat Otçı küreni.

8.si Küren, Cenkşi Kıyat ve Bayavutların küreni. Cengşi, kâtip, divanı idare edendir. Bayavutlar da Bayatlardır.

9.su Küren Duğlat, Nüküz ve Sakayitlerin kürenidir, Duğlat, Duğla'dan geliyor ki Nüküz, Örgür yani mağaradır: Sakayit de Saklardır.

10.su Kutula'nın oğlu Cuci'nin küreni.

11.si Kutula'nın diğer oğlu Altan'ın küreni.

12.si Kingeyik ve Sükan ki, Kâşgar taraflarında yaşıyan aşirettir ve Çengiz'e tâbi idiler.

13.si Nüküzlerin başka bir kolunu idare eden Börçegin prenslerinin küreni.

Çengiz bu şekilde kendilerini 13 kürene taksim etti ve düşmanı böylece bekledi. Saldıran binlerce Tayciyut ve Merkiti mağlup edip, kürendekilere zarar gelmedi. Bu savaş Alavut ve Turavut adlı yerlerde oldu. Hayli sert ve kanlı olan bu mücadelede Tayciyütlardan 6.000 kadar adam ölmüş. Bu çatışmayı Çengiz'in kazanması üzerine birçokları Çengiz'e itaat ettiler. Merkitler Khadudla Çengiz'e itaat ettiler. Onlar itaat ettikten sonra Çengiz, Tayciyutlardan esir aldılarına acımadan öldürdü. Bunu gören Taycuyitlar bu adamın şakası yok diye, hemen itaat ettiler. Çengiz'in yanındaki kuvvetler çok muntazam bir disipline tâbi idi. Kadınlara hiçbir tecavüz olmamış, onlar kendi düşman kürenlerinde kalmışlardı. Daha sonra Curyat adında cesaret ve kahramanlığı ile temayüz eden kabile itaat etti. Bu sırada Çisuutlardan Cebe Moyan adında genç bir kahraman da itaat etti. Bilindiği gibi Cebe Noyan, Çengiz'in dört köpeğinden birisidir. Burada "köpek" tabiri ile "onun adına saldıran" anlamı kasdedilmektedir. Çengiz bu köpeklerinden birisine meselâ 100.00 kişilik bir ordu veriyor ve "üç senede Rusları dize getireceksin" diye emir ediyordu. Her birisi ger-

çekten muktedir olan bu kumandanlar, aldıkları emri daha kısa zamanda yerine getirip dönüyorlardı. Cebe Noyan'ın itaatı, daha bir çok inat edenleri de yumuşatmıştıb Bunlardan birisi, 120 sene yaşıyan Barınların reisi Alak idi. Çengiz öldükten sonra onun doğduğu sırada yapılan merâsimi nakletmiştir. Bundan anlaşılıyor ki, Çengiz alâlade bir kabilenin ferdi olarak doğmamış, doğumu kabileler arasında büyük bir hadise olarak kutlulanmıştır. Alak da bu merasimlerde bulunmuş idi. Bu şekilde Tayciyutların ancak dağınık şekilde türlü şubeleri kaldı.

Çengiz Tayciyutlara karşı kazandığı bu zaferini Cnon nehri üzerinde şenlikler yapıp tes'id etti. Bu "şenlikler, yani Toy hadisesiz geçmedi. Bunlardan birisi içki meclisinde oldu. Bilindiği gibi kımızın ilk olarak kime sunulacağı, kimin kimden sonra kadehi tutacağı kaidelere bağlı idi. Diğer hâdise Çengiz'in biraderi ve yasavul yani Polis müdürü olan Bilgutay ile Börü arasında oldu. Belgutay bütün toyu idare etmişti. Bu iki hadesi toyu önce çok karıştırdı. Ancak sonra Çengiz için büyük bir zafer oldu. Hadise şöyledir: Kutula Han neslinden Seçe.ine Yürük Kıyatlarıyla bulunuyordu. Ülün-Eke'nin bawurcusu, yani yemek işleriyle görevli adamı (ki, sonradan bu nerdeyse bütün Asya kıtasının iktisadî hayatını idare edecektir) Şer-ça adında idi. Bu ziyafette "başlamış"ın yani kadehi ilk kime sunacağını, içki-kımız içmeye başlama işini kimin yapacağında bu Bawurcu yanlışlık yaptı. Aslında en yaşlı, en muteber kadın olan Seçebike'nin 1. kadınına takdim edecekken, onun yerine bir küçüğü olan Emey'e takdim etti. Emey kadın kadehi aldı, ancak bu bir hakka tecâvüz idi. Arada kavga oldu ve kadın, Ülün Eke'nin adamı Şa-cu'yu tokatladı. Bu mühim zat da, mukabele etmedi; ancak oturup ağladı."Beni milletin huzurunda berbad ettin. Yesükey olsaydı, buna imkân vermezdi" Bundan anlaşılıyorki, Yesükey, böyle meclislerde câri olan an'anelerde bazı küçük değişiklikler yapmış ve bu, onun nüfuzu sayesinde olup gidiyormuş, O,"kadehin ilk Emey'e verilmesini Yesükey tasvip ederdi". diyor. Fakat bu hadisede Çengiz ve annesi gerçekten tarafsız davrandılar; bir tarafı tutmadılar. Çengiz'i büyüten hadiselerden birisi budur. Bunlar memleket işleridir, halk görsün ve bir rehbere ihtiyacı olduğunu anlasın diye düşündü.

Bu toy da yasavul işlerine Belgütay bakıyordu. Belgü (Bilge) tay'a bu vazifeyi vermek bile bir merâsinle "yasamış" ile olmuştu. Tayciyutların Börü adında bir subayının bir adamı Ateğeri çalmış. Yasavul Bilgütay, bunu getirip dövüyor. Fakat Börü gelerek "ben ona ceza vermem" diyerek hırsızlık yapanın tarafını tutuyor. Bilgütüy'la dövüşüyorlar. Bu dövüş, çalılarla oluyor, sıra kılıçla dövüşün de kaideleri vardı. Bu kavgada da kılıç kullanılmadı, ancak Börü, Belgütay'ın kolundan biraz yaraladı. Burada Börü nizama aykırı hareket etmişti. Ancak Belgütüy Çengiz'e gelip "gerçi ben yaralandım ama, bu iş artık kapansın, millet birbirine girmesin" diyor. Hadiseler de Çengiz ve annesinin tarafsızlığı ile hallediliyor; Toy'un vekilleri Kurucuk Hatun ile Kuvançın Hatun onları barıştırıyorlar. Burada kadınların rollerinin büyük olduğu dikkati çekiyor. Çengiz'in sacaresinde bir "Alangua" yani Amazon gibi bir kadının bulunduğu da unutulmasın.

Bu hadiselerde Çengiz tamamen olayların dışında kaldı, onlara müdahele etmedi. Burada milletine ders veriyor ve onların bir baş, bir reis aramalarına ses etmiyordu. İşte herkes reis aradığı sırada Çengiz'e teveccüh ettiler; "Bizi sen idare et" dediler. Çengiz'i Çengiz yapan hadiselerden birisi ve başlıcası işte bu "toy" dur. Bu toy'da Çengiz ve annesi idarecîliklerinin, siyâsi kabiliyetlerini mükemmelen göstermişlerdir. Enteresan olan, cihet burada geçen ıstılahları ve tabirlerin hep Türkçe olmasıdır.

13.1.1970

Çengiz'in Merkitlerle ve Camuka ile Mücâdelesi:

Çengiz'in hayatı bir roman, bir destan mahiyetindedir. Hayatının bütün tafsilâtını burada zikredemeyiz. Burada ancak ondan bazı kısımlar, enteresan yerleri veriyoruz. Çengiz devrinin özelliklerinden birisi, devletler veya önemli şahsiyetler arasındaki haberleşmeler de nadiren mektup kullanılmasıdır. Mektup yazmışlar, lâkin bu pek az olmuş. Asıl haberleri ağızdan ve elçilere ezberleterek göndermişlerdir. Ezberlemede de şiir, yani nazım daha kolay olduğundan bu haberler şiirle ifade edilmiştir Çengiz'in tarihinde mektuplar şiir ve ezberdir. Bunların bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Anlaşılıyor ki, hem Türkçe hem Moğolcaları da kalmıştır.

Çengiz'in asıl dramatik tarafı onun dört büyük düşmanı ile mücadelesini tavsif eden hikâyelerde anlatılmıştır. Bu düşmanlarından birincisi, önceleri çok yakın arkadaşı iken, sonradan düşmanı olan arkadaşı Camuka. Diğeri babasının çok yakın arkadaşı, kendisinin de önceleri himayeye yardımını gördüğü Kireyit Tuğrul, yani Ong Han. Üçüncüsü Naiman Reisi olan Buyruk Han ve daha henüz o zamanlar genç olan Küçlük. Nihayet sonuncusu Merkit aşiretinin reisi olan Tokta Bek. İşte Çengiz bu dört kişi ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Merkitlerin Beyi aslen Kıpçaktı ve Kuke Nor taraflarından Baykal taraflarına gelmişlerdi. Aralarında bazı Oğuz kabileleri de bulunmuştur. Bunlarla Çengiz'in ailesi arasında çok yakın ailevî münasebetler olmuştur. Hem dost, hem düşman idiler. Aslında göçdükleri yerler, yurtları da çok yakın olmuştur. Çengiz'in annesi Ülün Eke aslında bir Merkiz Beyine, Tokta Bek'e verilmişti. Gelini göçürmek için gönderilen kâfileyi Yesükey basmış, gelini kendisi almıştır. Bu hadise Merkitlerle Çengiz'in maiyetini teşkil eden Kıyat ve Celâyirliler arasındaki düşmanlığın büyümesine sebep oldu. Bu cihetten Merkitler Çengiz'in ilerleyip gelişmesini çelmelemek istiyorlardı. Hatta bir defasında esir bile, almışlardı. Çengizle Merkitlerin arasndaki düşmanlık, aileler arasındaki adavetten doğmuş gibiydi. Aslında onlar Çengiz ailesine çok yakın idiler. Yukarıda da dediğimiz gibi göçtükleri yerler birbirlerine pek yakın idi. Onlar da Çengiz ailesi gibi "y" yerine "c" ve "j" kullanmışlardı. Herhalde birbirlerine pek yakın idiler. Ailevî düşmanlığı sonradan Merkitler devam ettirdiler. Çengiz'in başarı kazanmaması, Ortaasya'da hakim olmaması için bütün güçleriyle karşı koydular. Hatta bir ara Çengiz'in hanımı Börte'yi esir aldılar. Ancak ona kötü muamele etmediler. Sonradan da Çengiz geri almıştır. Böyle harp ve esirler mevzuunda aralarında kaideler vardı ve buna riayet etmişlerdi.

Merkit Beyi, Çengiz'in kuvvetlenmesi karşısında bu sahada barınamadı. Bir kısım halk, Baykal taraflarında kalıp Çengiz'in hakimiyetini kabul edip, ona itaat etti. Beyleri ise itaat etmeyip Altay'lara göçtüler, oradaki Naymanların arasına geçtiler. Fakat çok belâlı ve enerjik olan Naymanların arasında da barınamadılar. Daha batıya, Kıpçak ülkesine bugünkü Kazakistanın orta kısımlarına, Balkaş gölü kuzeyine gittiler.

Bu taraflarda ise Harezmşahlar vardı. Çengiz'in askerleri Naymanları takip edip mücadele ettiler. 1216 da Çengiz'in hakan olmasından on yıl kadar sonra, Doğu Uralarda Merkitleri yakalandı ve Çengiz böylece Merkixt belâsından kurtuldu.

Merkitler bu sahada önemli bir yer işgâl etmişlerdir. Merkitler orman ve dağ halkıdır; kayak ve kızak kullanırlardı. Dağ halkı olduklarından, Çengiz'in dağlık yerlerde hakim olmasına engil oldular. Çengiz de onları ya kendisine mâl etmek, yahut tamamen yok etmek fikriyle hareket etti ve öyle yaptı. Bu Merkitler Çengiz zamanında Şarkî Türkistan Uygur ülkesinde, dağlar arasında yaşıyorlar ve kendilerine Merkit deniyordu. Bunlarda Beketin diye bir aşiret de olmuştur, ki Bektegin olsa gerek. Bunlardan bir kısmı halen deBaşkurtlar arasında vardır. Bunlar dağlık yerlerde, bilhassa dağların balıkçalığa müsâid göllerinin kıyılarından oturuyorlardı. Bu pek eskilerden beri böyle devam edip gelirmiş. Hayatları Baykal taraflarında iken de orman, dağ içlerinde olmuş, Urallarda Başkırtlar arasında da böyle yaşamışlardır. Bunlar böyle kabul edilmiş ki, her tarafta dağlar, bu dağlar arasındaki göller ve göllerin balıkları, bunların sayılmıştır. Bu tabii ki, yazılı vesikalarla onlara verilmiş değildi. Fakat asırlardır böyle gelmiş bu herkes tarafından kabul edilmiştir. Meselâ İbn Fadlan'da, Oğuzların içinde "Yasa"nın bazı izlerine rastlıyoruz. Bu izler, Skitlerde de görülmektedir. Arada uzun zaman geçmesine (M.Ö. VI. asırdan, M.S.10. asra kadar) rağmen yasanın böyle kaldığı şüphesizdir. Bu da yazılı olarak değil, ancak halk arasında bir kanaat, bir fikir olarak şuurlara işlemiştir. Halkın hafızasında yer etmiştir. Merkitlerin de Türk ülkelerinde ormanlık, dağlık yerlerin sahibi sayılması halkın şuuruna yerleşmiş, herkes bunu kabul etmiştir. Neherler, ormanlar, göllerdeki balıklr onların sayılmış, kimse buna karşı gelmemiştir. Şu halde, Çengiz'in Merkitlerle ihtilafı ailevî olmuştur. Önceleri birlikte yaşamışlardı. Merkitlerin tarihine ait Prof. Togan'a bir eser, 40 yıl önce yazmıştı.

Çengiz'in ikinci büyük düşmanı camuka idi ki, lakabı da Se - çen yani fasih, demektir. Gerçekten de Camuka çok fasih ve adı ustası idi. Söz söylemekte, çok mahir olup, eski destanları ve gelenkelrei pek iyi biliyordu. Ancak sözü önemli sayıp, gerçeğe pek hakkını vermeşler. Bu gibilerin

siyasî davalarda rehberliklerine, liderliklerine pek kulak asılmamıştır. Meselâ 19. yy. da Rusya ile Çin arasındaki Kazakların hükümdarı bir Popı Seçen olmuş. Bu da söz ustası, üstelik çok âdildi. Güzel konuşur, başka işe bakmazmış. Onun için Kazaklar arasında "Popı Seçen bir toklunun mahkemesini altı sene sürdürdü" diye darbı mesel varmış. Seçenler hakkında halkın kanaatı umumiyetle böyledir. Camuka da gerçi enerjikti, ancak söz ustası olduğundan edebiyata düşkündü, edîblere, söze ehemmiyet veriyordu.

Camuka da Alangua, Buzancar neslindendi. Çengiz'in ecdadının Kıyatlara hakim olması gibi, o da Cacrat'ların üzerinde hüküm sürmüştür. O zamanlar şöyle akideler olmuş. Bir hükümdar ailesi bir yerde hükümdarlık etse, kendisi o kavmin sayılmıştır. Camuka da Cacratlardan doğmuş kabul ediliyordu. Halbuki cacratlar pek eski bir aşiret olup, Cami üt-Tevarih'de 70.000 hanelik bir camia idiler. Bu kadar kalabalık kütle, kendisini ancak 5-6 nesil önceki bir hükümdarın evlâdı gösteriyordu ki, bu yukarıda zikredilen akideden doğmuştur. Kabileler kendilerini hükümdarlarının ait olduğu aileden neş'et ettiğine inanırlardı. Camuka da Börçegin sülâlesinden, ancak bu sülâlenin Cacratlara hakim kolundandı. Camuka'nın bir diğer özelliği de vardır. Camuka halka yakın olup, onların içinde büyümüş bir prensti. Sadece Cacratları değil, birçok kabileleri de etrafına toplamıştır. Çengiz ise Aristokrat idi, kendi ailesi gibi, pek yüksek ailelerle temas etmiş, onların muhitinde kabul etmiştir. Bu temayül bidayette kendisini göstermedi. Camuka ve Çengiz, birlikte hareket ediyor, birlikte göçüyorlar, birlikte toy yapıyorlar, pek yakın arkadaşlık ediyorlardı. Bir buçuk sene, birbirlerine pek yakın olmuşlar, hatta aynı yorgan altında yatmışlardır. Böylesine yakın dost idiler. Bir hadise, bu dostluklarının yıkılmasının başlangıcı oldu. Bu şu şekilde olmuştur: Bir yaz mevsiminde göç ettikleri sırada ikisi atla yanyana gidiyorlardı. Göç edenlerin bir kısmı, yukarılarda tepelerin üzerinden, bir kısmı ise aşağılarda vadinin içinden geliyorlardı. Tepelerden gidenler atçılar, yılkıcılar, vadilerden gelenler ise sürüler, koyun sürüleri idi. Yani yukarıdan gidenler at sürülerinin sahibi, zenginler, eşraf; aşağıdan koyun sürüleriyle gelenler ise çobanlardı ve onlar daha fakir idiler. Camuka bunu anlattığı zaman, Çengiz dinleyip geçmişti. Fakat akşam ayrıca toplanıldığı zaman, sonradan

Çin'in fethedecek olan Mukali, bunda bir mâna var diyor. Hanımı Börte de aynı şeyi söylüyordu. Ve Çengiz'e izah ediyorlar ki, Camuka "sen aristokrat ve zengin, ben ise fıkranın dostuyum" derek istemiştir. Çengiz meseleyi anlamıştı ki, gerçekten de Camuka etrafına baldırıçıplak taifeyi ~~topuyordu.~~ Çengiz, bunun üzerine "yarından tezi yok, karargâhları ayıralım" diyor ve bunu tatbik ediyor. Bu hadise ve Camuka'nın bu sözleri sonradan Avrupalı ve Sovyet âlimlerinin büyük mânalar çıkarmasına vesile olmuştur. Böylece Çengiz kapitalistlerin, Camuka ise proleterlerlerin temsilcisi idi. Durum bu kadar kesin olmamakla beraber umumiyetle Camuka halka yakındı, söz ustası olduğu için onlarla haşır neşir olmuştu. Çengiz ise üstün kabiliyet ve dirâyetli kimselerle yaşamıştı ve böyle yaşıyacaktı.

15 Ocak 1970

Çengiz'in "Han" Olması

Çengiz'in ve maiyetinin, Moğolistan'da, eski Gökürklerin yaşadığı sahada bir step-bozkır devleti kurması meselesinin son safhasına geliyoruz. Bu 1201 de oluyor. Bu sırada Camuka 11 kadar kabileyi birleştirip kendisini G u r h a n ilân etti. Gurhan lâkabı enteresandır. Doğuda Gurhan, Orhan gibi ünvanlar olmuştur. Osmanlı devletini kuran Kayıların Uzakdoğu'dan geldiklerine hiç şüphe bırakmıyan delillerden birisi "Orhan Bey"in ismidir. "Orhan" ismi ancak Çin hudutlarında, Mançurya taraflarında, keza Kuke Nor taraflarında yaşayan kavimler arasında görülüyordu. Gurhanlardan birisi Kireyitlerdendi, ki bunlar o vakit Kuke Nor yani Tibetle Çin arasında yaşılorlardı. Onlar arasında Gurhan, Yakup ve isim olarak yaşadı. Karahıtay(Kidanlar) 1125 senelerinde Çin'de hakim millet sıfatını kaybedince Türkistan'a çekilmek mecburiyetinde kaldıkları zaman hükümdarları Gurhan ismini almıştı. Gurhan herhalde kabilelerin başında bulunan Han, Yabgu, Sağın ve Tegin gibi ünvanlardan daha yüksek bir rütbeyi temsil etmektedir. İşte şimdi de Çengiz'in rakibi Camuka kendisine bu ünvanı almıştır. Çengiz, "Han", Camuka ise "Gurhan" lakabını aldı.

Gurhan'ın mâna ve mahiyeti şimdiye kadar pek eyi izah edilmemiştir. Buna dair bir hikaye Oğuz Destanında vardır. Oğuz'un babası Karahan, amcaları olarak da Orhan, Gürhan ve -İyi okunmayan- Gözhan vardır.

Oğuz babasını öldürüp hükümdarlığı eline aldıktan sonra amcalarıyla savaşmak mecburiyetinde kaldı. Zira onlar Oğuz'u Han olarak kabul etmemişler. Bu savaşlar hayli uzun sürdü, neticede Oğuz galip geldi ve bunları doğuya doğru kovaladı. Peşlerini hiç bırakmadı ve nihayet Orhon-Amur nehri sahasına geldiğinde artık onları bırakmış ve "Siz burada kalın, artık sizinle işim yok" demiştir. Oralar çorak, arazisinin otlakları az, ahalisi az ve fakirdi. Anlaşılıyor ki meralar Batı Türkistan kadar zengin değildi. Oğuz onları burada siz "Mung (Mun) ol" diyerek yani hep gamlı, endişeli, mağmun olun burada aç perişan kalın diyerek bırakmıştır.

Bu rivayet herhalde Çengiz, Ong Han ve Camuka'nın hep bildiği seşlerdi. Zira onlarda hakim olan devlet fikri, Oğuz destanına uygun bir şekilde gelişmiş. Bu destana bakılırsa onlara bu"Moğol"lâfzını Oğuz vermiş. Herhalde Gurhan, Orhan'dan daha yüksek sayılmış ki, Karahıtaylar da bu lâkabı aldılar. Mes'udi Uygurların hükümdarının lâkabı da Orhan idi, diyor. Belki doğrudur. Herhalde Or, Uğur, Yuğur, Uğur, Uygur, İyur, Gur isimlerdir. Orhan da bu itibarla Uygur hükümdarı demek olabilir. Lâkin Oğuz Han kendisine "Ben Uygur Hanıyım" diyordu ve lâkabı da "Uygur Hakan" idi. Bu destanın Farsça ve Uygurcasında yardır. Bu bakımdan Uygur'dan sonra ikinci derecede Orhan olmuş olabilir.

Bu şekilde 1201'de bir yandan Çengiz kendisini "Han" ilân ederken, bir yandan da Camuka "Gurhan"lığını ilân etti. Henüz "Hakan"lığı boştur. O da 1206 da Çengiz tarafından doldurulacaktı. Gerçek olan Çengiz ve maiyeti, Ong Han vs. eski an'aneleri çok iyi bildikleri ve ona bağlı olduklarıdır. Ong Han'ın Hristiyan olan ceddi. 1145'ler Papa'ya bilvasıta yazdığı mektubunda ceddinin üç kişi olup, üç hükümdarın Önasya'ya sefer yapıp Hemedan'ı aldıklarını, Dicle'yi geçmediklerini anlatmıyor. Herhalde M.E.VIII. asırda, 620-625 lerde Tünga Alp'ın batıya karşı büyük seferinin hatıralarından mülhem olsa gerek. Oğuz zamanında onlar bir daha batıya gelmiş olabilirler, ki bu daha az bir ihtimaldir. Herhalde Tuğrul-un babası kendilerinin batıdan gelip, şarkta Orhan, Gurhan ve Gözhan'ın ahfadı olarak tanımış. Bu hadise ne vakit olmuş, kendileri bunu mektublarında milâd sularında cereyan etmiş bir olay olarak gösteriyorlar. Yani bunlar kendilerini, Oğuz gibi Batıda Kazakistan'ın merkezî kısımlarında yaşamış olan bir büyük hükümdarın evladı sayıyorki, Oğuz batıda kalmış, diğerleri doğuya gidip Moğol olmuşlardır.

Çengiz'in Han olması da, akrabalarının rızası ile oldu. Zira Çengiz'in ceddinin doğrudan doğruya torunu olan Altan ile birlikte daha üç kişi daha "Han" olmaya lâyıktılar. Bunlar, toplanan kurultayda, kendi "Han"lık haklarından feragat ederek, "Han" olması için Çengiz'in lâyık olduğunu belirterek ısrar ettiler. Çengiz'in "sizler varken bana Han olmak düşmez" demesine rağmen, halk Çengiz'i ittifakla "Han" ilân ettiler. Bunu Tuğrul, yani Kireyit Ong Han dalüsait karşıladı ve dedi ki, "Evet, Moğolların kendi başlarına bir Hanları olması gerek. Bu haklarıdır" Ortada bir "hakan" olmadığı için Ong Han, hakanlık pozisyonunda bulunuyordu. Kendisini Kireyitlerin, Çengiz'i de Moğolların hanı kabul etmişti. Fakat Camuka'nın bir mahallî hanlıkla iktifa etmeyip "daha büyük mânalı "Gurhan" lûkabını almasını hoş karşılamadı ve ona karşı vaziyet aldı. Hatta aralarında savaşlar dahi oldu. Bu savaşta Camuka nehri başlarında idi.

Çengiz bu sıralarda Tayciyutlarla uğraşıyordu. Onlar Çengiz'in hanlığını kabul etmemişlerdi. Tayciyutlarla savaşta Çengiz omuzundan yaralandı ve en yakın arkadaşlarından Urenkay aşiretinden Celme, kanı emerek Çengiz'in hayatını kurtardı. Bir ara Çengiz'i bırakıp, Tayciyutların arasına gizlice girdi, oradan ayran getirip Çengiz'e içirdi, bu şekilde Çengiz biraz iyileşti. Bu vakitlerde Çengiz'in enerjik hareketleri halkın hoşuna gitmişti. Bilhassa Bisuut kabilesi Çengiz'e iltihak etti. Bu arada Çinlilerle anlaşan Tatarlara karşı savaş oldu. Amcalarından Altan ve Kücar, bu savaşa pek taraftar değillerdi. Ancak savaşın sonunda, ganimeti de en çok bunlar aldılar. Çengiz ses etmedi ve kendisi, devrin güzellikleriyle ünlü iki kızı İsü ve İsügen'i hanımı olarak aldı. Çengiz bu ganimet meselesini fazla büyütmedi. Ancak amcaları Altan ve Kücar, Çengiz'in böylece nüfuzunun artmasını kıskanıyorlar, hatta onun Han olması için kurultayda çalışdıklarına teessüf ediyorlardı.

Bu sırada Naymanlarla da savaşlar oluyordu. Bidayette bu savaşları kazandılar. Lâkin bir ara Ong Han, Çengiz'i yalnız bıraktı, yanı ihanet ederek çekildi. Çengiz buna çok üzüldü, o da düşmanın takibini bırakıp, ordusuna çekildi. Bundan istifade eden Naymanlar Ong Han'a saldırdılar. Ong Han bu savaşlarda yaralandı, askerleri dağıldı ve Çengiz'e başvurdu: "Beni kurtar, dört külüğünü (kahramanını) gönder." Çengiz'in yukarıda bahsedilen dört köpeginden ayrı dört külüğü, kahramanı vardır:Bunlardanilki Bovurcu, Arlatlardandır. 2.Celâyir Mukali, 3. Uysunlardan Buravul, 4. Sulduzlardan Cilavun. İşte Çengiz bu dört külüğüne emretmiş, onlar da

gidip Tuğrul'u kurtarmışlar, Naymanları dağıtmışlardır. Böylece kendisine ihanet eden eski dostlarına yardım, Çengiz'in en büyük vasıflarından birisidir. Fakat Ong Han'ın karakteri bozuktu. Yeniden ihanette geçikmedi. Çengiz, aslında babasının dostu olan Ong Han'la daha yakın münasebetler kurmak istiyordu. Bunun için Çavurbeki ismili kızına tâlip oldu, kızı Kujin'i de Ong Han'ın oğlu Sangün'e vermek istedi. Ancak Ong Han, Çengiz'e kızını ver ek istemedi; Diğer taraftan yakın akrabalarından olup, Çengiz'e karşı kırgın bulunn Altan ve diğerlerini teşvik ve tahrik ediyordu. Bunu Çengiz'in yakın dostları haber verdiler. Bu sırada Camuka da Ong Han'ın yanındadır ve Altan-Camuka nihayet Ong Han Çengiz'e karşı birleşmişler ve müşterek hareket ediyorlardı. Çengiz de savaşın kaçınılmaz olduğunu, meselenin artık silahla halledileceğini anlamıştı. Aralarında savaş oldu. Öncüleri Çengiz'in aleyhinde giden savaş, Uruğut'lardan Cuciday ve Mangıtlardan Koyulday'ın düşmanın ardına geçip, ordan saldırmaları üzerine Ong Han ve müttefikleri çekilmişlerdi. Bu savaşın akşamı, Çengiz karargâhına çekildiği sırada, dört külüğünden ikisi ve oğlu Ögeday yoktular. Çengiz bunun üzerine birbirlerini pek seven oğlu ve iki külüğünün birlikte öldüklerine üzülüyordu. Ancak biraz sonra üçü çıkageldiler. Gerçi Ögeday yaralanmış, lâkin Baravul, onun kanını emerek tedavi etmiş.

Çengiz hadiseden sonra elçi gönderdi, ki bu şiirle iade edilmiştir. Bu elçisini Ong Han'a ve amcası Altanla gönderdi. Burada Camuka'nın enteresan bir durumu vardır. Savaştan önce Nayman Beyi, karşılarındaki kuvvet leri Camuka'ya soruyordu: Camuka meselâ: Bunlar onun dört köpeğidir. Çengiz için canını verecek adamlardır. Ve bu suretle onların fazilet ve cesaretini söylüyor. Nayman Han'ı Buyruk, bunun üzerine "sen bizim değil, düşman tarafını tutuyorsun, bizim cesaretinizi kırıyorsin" diye kızıyor. Çengiz Ong Han'a sulh teklif ediyor ve 'siz babamın en yakın dostsunuz. Benim de babam sayılırsınız. Beni azarlayabilirdiniz. Gelip söz söyliyebilirdiniz. Ama bunu yapmayıp.niye asker yolladınız. Ben gerçi sizden yaşça küçüğüm, ama şerefim vardır. Memleket seninle, beninle ve Altanla kaimdir. Yurdu nakleden arabanın iki tekerleğinden birisi kırılırsa araba nasıl gider. Yine o arabanın "ok"larından birisi kırılırsa tek okla nasıl gider. Birleşmek lâzımdır. Amcası Altan'a yazdığı da çok güzeldir. Onda Han seçilirken yaptıklarını güzel anlatmıştır. "Ava beraber gittik, ben

dağlarda avları hep senin tarafa kaçırdım. Bunları nasıl unutursun" demiştir. Böylece bir yandan anlaşarak için teşebbüse geçerken, bir yandan da başka tedbirler aldı. Halen bulunduğu yerin müdafaaya elverişli olmadığını görüp, başka yere göçtü. Burası Argun nehrinin aşağılarında, bataklık bir saha idi. Sadece tek yolu olan saha, Balcuvana de idi. Çengiz'in mukadderatı, büyük ölçüde bu sahada kararlaşmıştı.

20 Ocak 1970

Balcuana'daki ikamet, Çengiz'in hayatında bir dönüm noktasıdır. Tarihte bazen, böyle hadiseler, yani herşeyin biter gibi olduğu, bütün ümidlerin azaldığı zamanların, aslında bir enerji ve karalılık verdiği, hadiselerin bundan sonra bambaşka yoldu geliştiği çok olmuştur. Bu hadise sonradan Hazreti Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında, mağarada bütün ümitlerinin biter gibi olması ile benzetilmiştir. Çengiz'in Balcuvana'da, düşmanlarının saldırısını beklemesi ve son müdafaasını yapmaya azmetmesi de böyledir. Çengiz'in sonraki hayatında bu hadisenin büyük tesirleri olmuştur. Balcuvana Argun nehrinin sol sahili ile Taraynor gölü arasındadır. Oka nehrinin Taraynor'a döküldüğü yerdedir. Burası bataklık, fena kokulu, suyu acı ve içilmesi sıhhata muzır bir yerdi. İşte böyle bir yere sığınmış, "buna katlanmanız gerek. Sonumuz bu nisbette iyi olacak" diyerek kabilesine ve arkadaşlarına büyük moral gücü vermiştir.

Bu sırada Ong Han, oğlu Sengün ve Camuka, fırsattan istifade ederek burada onu kuşatıp yok etmeyi düşündüler. Her tarafı bataklık olan Balcuvana'nın tek bir giriş yeri vardı. Oradan saldırıp, Çengiz'i basacaklardı. Diğer taraftan bazı evlenme işlerini de söyleyip, Çengiz'i aldatacaklardı. Zira daha önce Çengiz'in bu yolda bir teşebbüsü olmuştu. Bu hileyi veteşebbüsü Ong Han'ın yanında bulunan bazı adamlar Çengiz'e haber verdiler. Bu haberi Urmavut aşiretinden Kışlık büyük fedakârlıklarıla, bir hayli adam öldürerek Çengiz'e eriştirdi. Çengiz buna son derecede sevinmiş, Kışlık'a nesillerce devam edecek "Tarhan" (her türlü vazife ve vergiden muaf) lık bağışlanmıştır. Bu Tarhan'ın evlâdı sonradan Temürlüler devrinde büyük bir yer tuttu. Kendileri şairdi ve bu sebeple Çağatay edebiyatının yaratıcısı bunlar olmuştur.

Çengiz Kışlık'a "sen ebedî Tarhan'sın. Tarhanlık evlâd ve ahfadına da geçecek" dedi. Bu Tarhan'lardan bazıları Karaçi'yx yakanlarında Tarhanlı devletini kurmuşlardı. Bilindiği gibi 16. yy. başlarında 1510'larda Temürlü devleti Özbekler tarafından dağıtılıp, Temürlüler güneye, Hindistan'a inmeye mecbur edildikleri sırada bu Tarhanlar da Babür'le işbirliği yaparak Afganistan sahasına inmişlerdi. Ancak bir ara Babür'le çatışınca, "biz de bir devlet kurarız, cesaret ve asaletimiz bizim de var" diyerek daha güneye inmişler, Karaşi yakınlarında bir devlet kurmuşlardır. Bunların tarihleri yakınlarda neşredildi. Bunlar Hindistan'da, Hind muhiti ve kültürü içinde yaşamış olmalarına rağmen, an'ane ve benliklerini itina ile korumuşlar ve devam ettirmişlerdi. Bunu bunların tarihini yazan Tettevî de kaydedir. Kışlık Tarhan ve Oğullarının kültür ve edebiyat bakımından birinci derecede rol oynadıklarını söylemiştik. Bunların şiveleri ayrı bir şive, bir Tarhan şivesi imiş. Ali Şir Nevayi böyle söyler. Fahir İz, bu Tarhan'lardan Muqimî adlı şair hakkında bir tetkik neşretmiştir. Kışlık Tarhan'ın evlâdı samimî Müslümandı. Belki Kışlık Tarhan'ın kendisi de bu Balcuvana'daki Müslümanların tesiriyle İslâm olmuştu. Tarhan'lılar kendi idare sahaları olan Sırderya boylarını, Tarhanlı ülkesini cami, mescid, hankâh'la süslemişler, onları mamar etmişlerdir. Ancak bu Tarhan'lı ülkesi Özbeklerin gelişi ile çözüldü, bir kısım Tarhanlar, güneye Hind denizi sahillerine kadar indiler. Tarhan'ların bir kısmı da Herat'a gelmişlerdi.

Balcuvana'ya gelen İslâmlar Harezm'li Mahmud Yalavaç Karlıklardan Danişmend, Meraga'lı, yani Azerbaycan'lı Hasan ve bir de muhtemelen İran'lı Cafer di. Bunlar değişik yerlerden gelmişlerdi. Çengiz onlardan batı Asya'daki siyâsî durumu öğrendi. Asya'nın batısındaki ihtilâfları, Bağdat'daki halife'nin vaziyetinin kötü olduğunu anlamıştı. Çengiz Harezmşahlara karşı Abbasî halifesiyle işbirliği düşündü: belki daha o zamandan bir münasebet mevcuddu. Bu Müslümanlar hepsi bilgili kimselerdi. Genç Karlık Danişmend, mevcut Harezmşah idaresinden memnun değildi. Mahmut Yalavaç, Meragalı Hasan'da öyle idiler. Ticaretle uğraşan bunlar Balcuvana'ya haylı erzak, koyun sürüleri vs. getirmişlerdi. Bir de Bedrettin Bitikçi vardır ki, Harezmlidir. Çengiz'e bir mektup yazarak aynı nesilden olduklarını, ancak Arapların istilâ ettiklerini, gelecekte ise yine beraber

olacaklarını" söylemiştir. Bu mektup, Hamdullah Qazvinî'nin Farsça manzum Zafernâme'sinden zikredilmiştir. Anlaşılıyor ki, bu zat, Kıçak' an'anesinden hareket ederek bunu söylemektedir. Harezm'de bu mektubu duyulduğu için sonradan Çengiz Han'ın yanına kaçmıştır. Keza bazı Harezmli generallerin de böyle hislerle Çengiz'e yakınlık duydukları malûmdur.

Çengiz daha sonra Balcuvana'dan kurtuldu ve çıktı. Bu da bir hile ile oldu. Çengiz'in kardeşi Cuci Kasar'ın ailesi Ong Han'ın tarafında kalmıştı. Çengiz'in yanına gelmiş ve Ong Han tarafının vaziyetinin pek iyi olmadığını, fırsattan hemen istifade gerektiğini söylemiştir. Diğer taraftan Kasar da Ong Han'a bir mektup yazarak "Çengiz'in durumu berbattır. Hemen onu bastırın" diyerek onları bir başka Balcuvana'ya sevketmiştir. Bu hadiselerden sonra Çengiz artık gerek Ong Han'la, gerekse Sengün'le işbirliğinin imkânı olmadığını görüyor ve savaşı kaçınılmaz görüyor. Bu sırada Ong Han'ın Naymanlarla arası açıktı. Çengiz bundan istifade etmiş, savaşta Ong Han mağlup edilerek iki Nayman subayı tarafından öldürülmüştür. Çengiz sonradan Naymanlarla savaştı. Bütün bu işlerde önayak olan ve düşmanları organize eden Camuka idi. Bu itibarla Çengiz önce Camuqa'nın işini bitirmek istedi. Zaten bu sırada Camuka'nın maiyeti dağılmıştı. Nihayet Selenga başlarındaki savaşta Camuka esir alındı. Ona "Çengiz şimdi sana ne yapacak" diye sorduklarında, "Ben onu yakalasaydım ne yapacaksam, onu" diyor. Çengiz bu kahraman eski dostununarzusunu yerine getirdi. Camuka öldürülmedi, kendisi intihar etti. İki eski "anda" nın bu bir macerası bir destan gibidir.

Camuka'nın da işini bitirdikten sonra Çengiz, Naymanlarla karşı karşıya kaldı. Savaşmak için Naymanların oturdukları yere, Kobda'ya kadar takip edip savaştı. Bu sırada bunların başında İnanç Bilge Buku Han'ın iki oğlu Taybuga ve Buyruk'dan, ikincisi vardı. Bu savaşta Buyrak öldü. Taybuga savaştan sonra Sibirya tarafına gitti. Bu sebepten Batı Sibirya tarafları sonradan "Taybuga" diye isimlenmiştir. Burası ayrı bir muhtar ülke olmuş, hatta 17. Haritalarında bile ismi "Nayman memleketi" olmuş. Sonraki yüzyıllarda da bu Taybuga evladı buralara hakim olmuş, Kazan Han'ları ve Özbeklerle aralarında hadiseler geçmiştir. Şu halde Naymanlar, Çengiz'e mağlup olduktan sonra da muhtelif yerlerde devam et-

mişlerdi. Ancak Altaylarda değil, Batı Sibirya'da İrtiş boylarında. Naymanlar bugün Kazakistan'da da büyük yer tutarlar ki, Kıpçak şivesi konuşurlar.("yedi" yerine "ceti" gibi) Aslında bunlar Yabaku yani Sekizoğuz aşiritidir ki, Oruh yazıtlarında böyle kaydedilmiştir.

Naymanlar mağlup edildikten sonra bir kısım Naymanlarla beraber Taybuga'nın oğlu Küçlük, batı tarafına gidip, Karahanlı ülkesine saldırmış, Harezmşahla işbirliği ederek bu İslâm-Türk devletini yıkmışlardı. Küçlük mutaassıb bir nesturî Hristiyan idi. Bu sebeple Müslümanları öldürtmüş, Karahanlı ülkesindeki camileri yıktırmış, ezan okuyan müezzinleri minarelerden aşağıya attırmıştır. Hatta, Müslümanların evlerinde ibadet etmemeleri için de her eve asker yerleştirmişti. Altaylardan beri Naymanları takip eden Çengiz, Küçlük'ün bu davranışına karşı İslâmın hâmisi oldu. Bu itibarla Küçlük'ü takip eden Çengizli birlikleri bu Müslümanlardan büyük destek gördüler ve Küçlük'ün askerleri halk tarafından öldürüldü. Kendisi de Pamir dağlarında Sarıkul'da öldürüldü. Çengiz daha sonra camileri tamir ettirmiş, Müslümanların ibadetlerini yapmalarına değil, izin vermek, hatta onları buna zorlamıştır. "Madem dininiz bunu emretmiş, yapmanız lâzım" diye namaz bile kıldırtmıştır. Çengiz'in Harezmşahlarla savaşı sırasında Ortasya'ya gelen Çang-çun, Çengiz'in subaylarının zorlu namaz kıldırdığını söyler.

Çengiz Devletinde Yazı:

Naymanlarla mücadelenin diğer bir yönü, Çengiz devletinde yaz (alfabe meselesidir. 1221-24 yıllarında Çengiz'in yanında bulunan Çin'li taoist rahibi, kinyası Çang-çun bunu tasvir ediyor ve diyor ki: "Moğollar yazıyı Naymanlardan öğrendi. Nayman hanının maiyetinde bulunan Tata Tunga adındaki Uygur'u esir alıp, onu evladlarının muallimliğine tâyin etti. ve onu yazı işlerinin idaresiyle vazifelendirdi. Bu hadiseden önce Moğollarda yazı yoktu. Onların kendi aralarında ve diğer devletlerle haberleşmeleri şifahî idi. Fakat ağaç ve kayınağaçı kabakları üzerine bazı işâretler yaparlardı. Bu tip kertme, oyma yakı, Macaristan'da da olmuş, Avarlar da bunu kullanmışlardı. Bunlardan bazı örnekler kalmıştır. Madeni eşya üzerindeki bu yazılar Göktürk yazısıdır ki, Asya'nın batısında, hatta Kuzeydoğu Avrupadaki Fin kavimleri arasında bile biliniyordu. İbn Nedim, Fihrist'inde der ki "Türklerin yazıları yoktur. Fakat tahta üzerine işaretler yapıyorlar" İbn Nedim, şu halde Göktürk alfabesini yazı olarak ka-

bul etmeyip, onu tahta üzerine yapılan işaretler olarak kabul ediyor. Bu kerime, oyma yazı, Çang-Çun'un dediğinin aynıdır. Çinliler de Göktürk yazısını yazı olarak kabul etmemiş oluyorlar. Zira bu köşeli olup, daha ziyade kazıyıp yazmaya müsaitti. Buna karşılık Uygur yazısı Arap yazısı gibi bitişikti. Bu itibarla Uygur alfabesi yazı sayılmış, Göktürk alfabesi yazı sayılmamış, Türkler yazıdan, alfabeden mahrum bir kavim gibi yazılı kaynaklara geçmiştir. Moğolistan sahasında Orhun yazısı sonraları da devam etti. Bunu Moyunçur kitâbesinden anlıyoruz. Hatta, daha önce de söylendiği gibi, Çengiz'in ölümünden sonraya ait iki küçük satırlık bir cümle dahi vardır. Ancak bu Orhun yazısının en önemli geç örneği Moyunçur kitabesidir.

Moyunçur kitâbesi, Türkçe en zengin malûmat ihtiva eden kitabelerinden biridir. 8. asrın son yarısındayaşamıştır. Bu hususta, enteresan bir haberi Cuveynî zikreder. (Ciyk I, s. 40-42) Orhun havalisinde, bir kuyu kazarken bir kitâbeye rastlamışlar. Taş üzerine kazılmış olan bu kitabeyi okuyan kimse çıkmadı. Nihayet bunu Çin'den gelen birisi okumuş ve muhtevasını Cuveynî nakletmiştir; Bu Uygurların menşe efsânesidir. Reşideddin'in Kut dağı dediği, Çuveynî'nin sadece Dağ dediği yerde, Uygurların başında bulunan hükümdar sülâlesinin ilk fertleri "Üzerleri giyimli olarak" 5 prens doğmuştu. Bunlardan Buku hükümdür, Tünge Naib olmuş, diğer üç kardeş de Çin, Tangut ve Kırgızların ülkesine 100.000 kişilik ordularla gönderilmişlerdir. Anlaşılıyor ki, bu kitabe Orhun kitâbesi değil, aynı yerde, ayrı bir kitâbedir. Anlaşılıyor ki bu Uygurlar devrinde 9. asrın ilk yarısında yazılmıştır. Asıl tema dağdan beş prensin doğmasıdır. Onlar "üniformalı, kılıççlı ve başlarında börkleri" olduğu halde doğmuşlar imiş. Bu tip motif daha başka yerlerde de rastlanır. El Biruni Kâbil'de, M.Ö. ki devirlere ait olmak üzere Börütegin'lerin bir mağaradan douşlarını anlatır. Burada da prens "üzeri üniformalı olduğu halde" doğarken, halk da bunu seyretmiş; bu olay, halkın gözü önünde olmuştur. Halk şairleri, Çengiz evlâdından gelen prensleri medhederken "üzerinde elbisesiyle doğmuş prens" derler. Kut dağı efsânesi bir yandan Karakurum taraflarında, Börütegin efsanesi Afganistan'da Kâbil taraflarında, nihayet bozkır şairleri de kuzeyde aynışeyi, motifi kullanmaktadırlar. Çengiz'li ülkesinde eskiden Orhun yazısı bilinmiş, onu kullananlar da çıkmıştır. Daha sonra kâtipler Uygur yazısını kullandılar.

Çengiz Tata Tunga'yı savaşta esir alıp, kâtip yapmış, Oğullarına Uygurca öğretmekle vazifelendirdi. Bu şekilde Çin'de Uygurca-Türkçe resmî dil oldu. Gerçi Moğolca da yazılmış, ancak muteber olanı Türkçe olmuştur. Bu durum, yani Uygurcanın hakimiyeti 1204 Naymanlarla savaştan 1278 e kadar devam etti. Bu arada Kublây Kaan Budizmi kabul edince, Budizm Türkçeyi unutturdu ve yerine Moğolca kabul edildi. Bu sırada Kubilay Kaan dörtgen şekilli yeni bir yazı icad etti. Bu dört köşeli yazı Çin'e 1269'da girdi ve 1284 de Kaan'ın emriyle Uygurca yazı yasaklandı. Tibetli rahip mülhem köşeli bir yazı Phag-ba yazısını icad edip, Kubilay da bunu kabul etmiştim Ancak buna bir de Budizm eklendi. Budizmle birlikte bütün Moğolca ve Tibetçeyi tatbik eden kültür yerleşti. Bu yazıya Moğolların millî yazısı da dendi, zira yazıyı Kubilay tertip ettirmişti. Halbuki Kubilay kaanın ailesi Türkçe konuşuyordu.

Prof.Z.V.Togan, daha 1912 de neşredilen Türk tarihine dair eserinde (s.128) Kubilay kaanın kendisinin Türkçeye ve Moğolca çok ehemmiyet verip, Çindeki memleket işlerini Türkçe yapmış diye yazmıştı. Kitabı tenkit eden bir Rus bilgini bunun yanlış olduğunu, Pagba yazısıyla sadece Moğolca yazıldığını söyledi. Ancak Üniversite Kütüphanesi F 1423 numaralı Mecmua ül Garaib'de (ki bunu Fatih'e Baysunkur göndermiş olmalıdı; üzerinde Fatihlin Uygurca denemeleri de vardır, Fatih Uygurcayı millî yazı kabul ediyordu. Anlaşılan bu Pak-ba yazısını da Baysunkur Fatih'e göndermiş olmalıdır) önceleri bahsedilen Kubilay'ın ölümü sırasında söylediği sözler, bu alfabe ile yazıldığından Prof.Z.V.Togan'ın daha 1912 de tahminleri doğru çıkmıştır. Moğollar 1368 de Çin'i terkettikten sonra da bu yazı Çin'de kaldı. Moğolların kendileri Uygur yazısını kullandılar. Ancak Moğolistan'da artık Moğol dili galip geldi. Moğolca Budizmle beraber gelmiş, Türkçe ile ilgiyi kesmiştir. Kubilay Kaan devrinde dil Türkçe idi.

Cihan harbi sıralarında Şarkî (bir Türk subayı) Türkistan'da seyahat ederken kendisine dağlarda Kubilay Kaanın bir kitabesinden bahsetmişler. Burada Kubiley Kaan: "Benim budunum Türk" demiş. Bu zat kitâbeyi gördüğü gibi nakletmiş, ancak neşredememiş. Bu kitâbe Çin seddine bitişik bir yerdeydi. Bu kitâbe ile artık onun Türkçe söylediği kesinlikle

anlaşılmış oluyor. Hocamız bu zattan kitabeyi, bugün yarın derken alamadı.. Halbuki aynı hataya Abdülhak Hamid'de de düşmüş, adam çok geçmeden ölmüştü. Bu zat da şimdi vefat etmiş. Bu kitâbe ne halde bilinmiyor. Çengiz evlâdının Türkçeden kesinlikle ayrılıp Moğolcayı tercihleri, doğuda 1284 de olmuş ve Uygurcanın yerini 1284 de bu Pagba alfabesi almış.

Çengiz'le Ong Han'ın savaşından ve Ong Han'ın mağlup olup, Naymanlar tarafından öldürülmesinden sonra, oğlu Sengün askerini ve bir kısım kireyitleri alarak Moğolistan'dan Tibet hududuna gitti. Gittiği yer "Börü Tibet" tesmiye ediliyor. Börü bilindiği gibi kurt demektir. Tarihlerden anlaşılıyor ki Börü Tibet Kukenor'un batısı, Altındağ taraflarıdır. Burada Işık Balgasun adlı bir şehir de olmuş. Burada Halaçlardan Kılıçarslan'la çarpışıp mağlup olmuş ve bir tarafından öldürülmüş. Kılıçarslanla savaş Reşideddin'de kesinlikle belli değildir. Bu Markwart ve diğerleri tarafından bahis konusu edilmiş, lâkin tespit edilmemiştir. Bu defa Prof.Togan, 1964. Delhi 26. Müsteşrikler kongresinde "Halaçların Tibet ve Şarkî Türkistan'a seferleri" adındaki tebliği ile izah etmiştir.

Bu hadise 1205 de yani Çengiz'in kendisini "Çengiz" ilânından bir yıl önce olmuştur. Halaçlardan Muhiddin Bahtiyar'ın Tibet'e sefer ettiği Ebül Gazi'nin Şecere-i Terâkimesinde zikredilmiştir. Reşideddin'de Sengün'ün Börütibet'de gizlemiş bulunduğunu, burada Kılıçarslan tarafından öldürüldüğünü söyler. Ebül Gazi'deki malûmat Bahtiyar'ın Çengiz'e karşı seferidir ki, bunun tafsilatı Hind tarihlerinde de vardır. Keza bu seferden dönüşte Brahmaputra üzerindeki bazı hadiseler dolayısıyle orada nehir üzerinde bir kitâbe kalmıştır. Burada, Halaçlarla Ordudaki diğer Türkler arasında hadise çıktı. Türk generali burada bırakılınca köprüyü yıkmış, onlar geçememişler. Neticede onlar Bengal'e gidip, orada sülâle kurmuştur. İşte Reşideddin, Ebül Gazi, Hind tarihleri ve köprü kitâbesindeki maûmat birlikte mütalaa edilince Türk tarihinin karanlık bir noktası aydınlanıyor. Muhammed Bahtiyar, yanında bir hayli asker olduğu halde Assam'a, oradan Neoal'e çıkmış, Brahmaputra'dan yukarıya, dağlık yerlerden çıkmışlar. Börü Tibet'e geldiği sırada orada Karapeten adında bir yere vardı. Orada Hristiyan Türkler oturuyordu. İstihkâm ve kaleleri taştandı. Muhammed Bahtiyar, az bir mesafe kaldığını öğrenince ihtiyatlı davrandı ve onlarla fazla savaşmadan vergi vs. alıp çekildi. Hind tarihleri onun geri çekildiğini zikreder. Ancak hepsi dönmemiştir. Kılaçarslan orada kal-

mış ve Sengünle savaşarak onu öldürmüştür ki, Reşideddin'in kaybettiği budur. Karapeten neresidir ve burada oturan Türkler Hristiyan olarak olarak tevsif edilmiştir. Hristiyan Türkler Kireyitler olabilirdi. Nitekim Karapeten Ong Han'ın birâderi Çahanbu'nun bir ismi imiş. Bu zat, bir vakitler Ong Han'ı memleketinden atmış, o da Karahıtaylara gitmiş, orada pek fakir düşmüş, bir keçi sürüsünün südüyle karnını doyurmuş. Çengiz'in müsaid yardımıyla geri dönmüş, ancak Çengiz'e de ihanet etmişti. O sıralarda Çahanpu da Tangut ülkesinde bulunuyordu. Orada evlenmiş, kendisine Börü Tibet'de bir şehir vermişler. Bu da kendi ismiyle, Karapeten diye anılmıştır. Anlaşılıyor ki, sonradan yeğeni Sengün de busahaya amcasının memleketine gitmiştir. İşte Muhammed Bahtiyar, orayakadar gelmiş, Halaçlar muvaffak olup, Kireyitlerin kalelerini alıp Sengün'ü de öldürmüşlerdir.

Kireyitler bu hadiselerden sonra Kâşgar taraflarına indiler. Hatta daha ileri, batıya giderek Aral taraflarına da geldiler. Nasturî Kireyitlerinin bu hareketi Ong Han, yahut İslâm kaynaklarının onun Hristiyan olması dolayısıyla verdikleri isimle İvan'ın savaşi Abdüllatif Bağdadî'nin Tatar fütuhatının başlangıcı eserinde zikredilmiştir. Bundan nakiller Zehebî'nin "Tarih-i İslâm'ında vardır. Burada "Onlar Kâşgar'a geldiğinde Harezmşah Muhammed halife ile savaşmak üzere Hanedan'a gitmiştir. Ancak ülkesinin doğu sınırlarına Kireyitlerin gelmesi üzerine, geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Semerkant'a döndüğü sırada Kireyitler geldi, ülken istilaya uğruyor diye haber gelince çekildi. Yoksa İslâm tarihlerinin zikrettiği gibi Halifenin manevî nüfuzu, onu kurtarmış değildi. Halaçların Börütibete seferi ile o sahadaki Kireyitler yerlerinden atılmış, onlar da Kaşgar taraflarından Harezmşah arazisine girmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kireyitlerin böyle kalabalık kütleler halinde gelmeleri üzerine Harezmşah Muhammed, memleketinin istilâya uğradığını haber alarak Halife üzerine, Bağdat'a yaptığı seferi yarıda bırakarak dönmüştür. Fakat Kireyitlerin bu kalıntıları Harezmşahlar için tehlikeli değildi.

Çengiz'in Naymanlarla savaşından sonra, bir kısım Naymanlar Batı Sibirya'da yaşamışlardır. Onların tarihine dair kayıtlar Sibirya sahasının kavimleri hakkında malûmat toplamış, bunları kendi tarihlerine yazmışlardır. Hatta bazı tatarca tarihî kaynakların malûmatını kullanmışlardır. Bu Naymanlardan bazı aileler, yakın zamanlara kadar mevcut olmuş, hatta Prof.Togan onlardan bazıları ile de görüşmüştür.

27 Ocak 1970

Cengiz'in Fetihleri:

.Çengiz'in hakan olduktan sonraki başlıca işi Tangut ve Çin'i ~~fethetmesidir. Zaten kendisi de bütün~~ fütuhatının sonunda da Tangutlarla uğraşmış o onları tamamen yok ettikten sonra ölmüştür. Yani Tangut ülkesini elde etmek, Çengiz için çok mühim bir işti. Bunu tamamlamakta da epeyce zahmet çekti. Çengiz'in Tangut'ları ve Chin yahut Kin'leri elde etmeyi, bu devletleri yok etmeyi niçin temel gaye edindiği dikkate değerdir. Çengiz acaba bu seferinden önce bir gün Batı Türkistan'ı alacağını, şarkî Avrupa'ya yayılacağını tasavvur etmişmi idi? Kanaatıma göre bütün bunlar Çengiz'in kafasında vardı. Kendisi büyük bir devlet kuracağını biliyordu ve bunun şuurunda idi. Bunun içindir ki, hadiseler onu değil, o hadiseleri ~~sürüklemiştir. Kafasında~~ büyük bir devlet taslağı vardı ve bu ona, gelenek olarak ecdadından miras kalmıştı. Çengiz herhalde Oğuznâme'yi pek iyi bilmiştir. Zira bir dünya devleti kurmak için Önce Çin ve Tangut'u almanın, Ortaasya'ya sahip olmanın, nihayet Hazar denizini güneyden kuzeye geçmenin şart olduğunu düşünmüş; bunları yerine getirmiştir. Bu üç unsur, Çin, Ortaasya ve Hazar olmadan Çihan hâkimiyeti olmıyacaktı. Onun düşüncesi bu idi.

(Çengiz, daha Batı Türkistan seferini bitirmeden Cebe ile Sübideyi İran'a gönderdi. Hazar denizi dolaşıp üç yılda işlerini bitirmeleri talimatını verdi ve kendisini Cungarya taraflarında bulmalarını söyledi. Gerçekten de Cebe ile Sübidey Hazar'ı Çengiz'in tasarladığından daha kısa zamanda dolaşmışlar, iki yıl sonunda kararlaştırılan yerde Çengiz'e seferlerinin raporunu şunmuşlardı. Bu vakıa Çengiz'in kafasındaki plânların mükemmelliğini göstermektedir?)

Çengiz'in Hakan olduktan sonraki seferleri de böyle plânlanmıştı. Gerçi Çengiz'in Çin seferi için gereken pek kalabalık ordusu yoktu. Fakat elindeki ordunun yapabileceğini yaptırmış, pek ilerisine gitmemişti. Büyük seferlerine önce Tangutlarla başladı. Daha kendisi Oruhn taraflarında iken, kumandanlarına ufak seferler yaptırdı. 1209 da bizzat hareket etti. Tangutları bastırdıktan sonradır ki, Çin seferine başladı. Zira Tangutlar dururken, Çin seferine başlamanın felâketle neticeleneceğini biliyordu. Tangut seferi niçinoldu? Bu önemlidir. Çengiz de eski Hun

hükümdarları gibi tarihi çok iyi bilmiştir. Tangutlarla ilgili hadiselerin ~~bazı teferruatını~~ ancak şimdi biliyoruz. Çengiz'in ecdadı önce Çin ile Tibet arasında, Kansu taraflarında yaşıyorlardı. Bir kısım Oğuzlar ve Çengiz'in ecdadı Kukenor'un kuzeyinde Altındağ-Nanşan civarında idiler. Osmanlıların ataları ve Çengiz'in mensup olduğu Börçeginler burasını milâdî 11. asırda, 1030-1040 yıllarında terkettiler. Bu hadiseler de büyük olayların neticesinde olmuştur.

Tangutlar Tibetlilere yakın bir kavimdir. Tangutlar hayli karışıktır. İçlerinde bir hayli Türk unsur olmuştur; ancak onlar aslında bir Tibet kavimdir. İdare eden sülâle Türk olup, böylece bazen Türk kabul edilmektedir. Kâşgarlı'daki Tangut Beyine ait şiirler Osmanlıların ve Çengiz'in eski tarihine aittir. Bu şiirlerde Tangut Beyinin "Hatun Sını" şehrini aldığından bahsedilir. Tangutlar bu şehri 1030 yıllarında Kıpçak ve Uygurların elinden alıp, bu sahadaki kabileleri tazyik edip, yerlerinden çıkarmışlardır. Qay ve Qunlar batıya doğru gittiler. Diğer Tatar, Karatatar aşiretleri ise kuzeye, Baykal gölüne doğru gittiler. Bu göçler tabiî ki pek büyük kayıplarla yapılmıştı. Bunun için şimdiki Moğolistan sahasında yaşayan Türkler, Tangut'u bir millî düşman bildiler. Çengiz'in Tangut seferinin menşei bu devreye dayanır. Böylece eski hadiselerin hesabını soracaktı.

. Tangutlar ortadan kaldırılmadan Ortaasya tam bir hakimiyete alınamazdı. Çengiz bu 1209 seferinde bazı Uygur tacirlerinin de tesirinde kaldı. Zira Tangut, Çin ile batı arasındaki ticaret yolunun tam ortasında idi. Bu ticareti tam mânasıyla Tangutlar kontrol ediyorlardı. Bu sebeple Çengiz'i teşvik ettiler. Keza Müslüman' tacirleri de Çengiz'i Çin'i alması için teşvik ediyorlardı. Çengiz Tangutlara karşı bizzat hareket etmeden evvel, oraya dört külük ve dört köpeğini göndermişti. Daha sonra dört oğlu ile beraber Tangut seferine hareket etti. Onların başşehrini muhasara etti. İlk defasında onları tamamen yok etmedi. Vergiye bağlamakla iktifa etti. diğer taraftan Tangut'dan, ordusu için gerekli alet ve maddeleri de elde etti.

Çengiz 1211 baharında Çin seferine çıktı. Bu seferinin de bütün kumandan ve oğulları yanında idi. Bu seferde de intikam hissî esas âmildir. Çengiz'en büyük babası Ambekey Han, bir savaşta Cücen (Kin, Chin) ordularına esir düşmüştü. Onu Pekin sokaklarında rezil ederek öl-

dürmüşlerdi. Onun böylesine öldürülmesine bozkırda destan halinde yayılmıştı. Çengiz'i Chin üzerine tahrik eden bir diğer sebep de, bu Cucen, yahut Türklerin dediği gibi Çürçütlerin bozkır kabileleri arasında tatbik ettikleri iğva, birbirine düşürme siyâsetidir. Çengiz devrinde bugünkü Çin sahasında iki devlet vardı: Kuzeyde, Chin (yahut Kin, Cucen, Çürçüt) ve güneyde Sung'lar. Çürçütler, Cucen, Chin, Kin Türkler yakın Mançu asıllı bir Altay kavmidir. Ancak Türklere karşı düşmanca bir siyaset takip etmişti. Çengiz Kin Hududuna yaklaşırken bir tepeye çıkıp Şamanî usülünde ibadet yaptı. Bu dört gün sürdü ki, börkünü çıkarıp, kemerini çözüyor ve Tanrı'ya hitaben: "Senin hizmetindeyim. Aziz milletimin haklarının verilmesini istiyorum. Bu kavim bizim başlıca düşmanımız. Muzaffer olmak istiyorlar." diyor. Dört gün sonra oradan ayrıldı. Buna benzer bir vakıa "itikaf" olarak İslâmiyette de vardır. Bu bittikten sonra Cebe Noyan'ı Kin-Yan-Guan yahut Demir-Kalka, demir duvar, kapı adında Tangut hududunda bulunan, en mühim şehrini almaya yolladı. Çengiz'in kendisi de doğruca San-tun'a geldi. Cebe ve Cuci, oraya gidip şehri aldıktan sonra bütün ordu Pekin'e geldi. Pekin önlerinde biraz durdu. Ordu kumandanlarını topladı ve plânını onlara söyledi.

Çengiz'in ordusu Çin ve Tangut'u istilâ edip, oralara hâkim olacak kalabalıkta değildi. Bu itibarla plânını ona göre yapmıştı. Çinlileri kendi itaatına alma siyâsetini kullandı ve böyle kuvvetlerle Çin'li fethetti. Çengiz bu seferi sırasında misli görülmemiş katliamlar da yaptı. Meselâ bir gecede yarım milyona yakın harp esirinin öldürülmesi gibi, Ancak daha çok önceleri Vladimirtsof Çengiz'in Çin seferindeki tutumunu güzelce izah etmişti. Çengiz Tangut ve Çin seferinde milleti kendisinden nefret ettirme değil, aksine onları kendisine çekmek siyâseti güttü. Bu siyasetinin başarısı sayesinde elde ettiği Chinlileri Çürçütleri, onların kuvvetlerine karşı kullandı. Ancak gerektiği yerde katliam yapmaktan da çekinmedi. Bunu da iki gayeye matuf olarak yerine getirdi: Çengiz kendisine itaat edenlere karşı son derecede âdildi. Onlarda hiçbir haksızlık ve yolsuzluğa yol vermiyordu. Diğer gayesi de kendisine itaat etmiyenlere hiç merhametinin olmadığını göstermektir. Bu katliamlarla, sonraki hareketlerinde karşısında çıkacaklara ders vermek istedi.

Bu seferinde Chin imparatorluğunu yok etmedi. Zira bu iş için ülkenin ta içerilerine girmek ve bunun için de çok daha büyük kuvvetler gerekti. Halbuki bu iş için teşekkül halindeki kendi ordusunu ezdirmek istemedi. Çengiz'in bütün hareketleri şuurludur, plânlıdır. Her adımı akıl ve plân gereğidir. Bir yere kadar gideceğim dediğinde oraya gidiyordu. Ve orada yapacağı da malûmdu. İtaat edenler adilâne idare edilecekler, etmiyenler yok edilecekti. Çengiz siyasetle, bu strateji ile ülkeye hakim olacaktı. Bunun için kendisine mâni olabilecek unsurları tamamen eziyordu. Bu hususta merhameti yoktu. Bunu komşuları gayet iyi biliyorlardı. Zira aldığı yerlerde yaptığı malûmdu. Diğer taraftan Chin'lilere karşı Kidanları isyan ettirip, onlardan istifade etti. Kidanlardan teşkil ettiği birlikleri, ordusunun ön saflarına koydu. Zaten Kidanların dilleri de kendilerine yakındı.

Çengiz bu seferi sırasında, Pekin'de bazı değerli devlet adamlarıyla da karşılaştı ve onlar hizmetine girdiler. Yeh-lu-çu-tsai eyi bir tahsil görmüştü ve alim bir kimse idi. Çengiz'in oğulları devrinde devlet işlerinde büyük bir nüfuz kazandı. Çengiz bununla karşılaşınca "ismini duydum. Ülkemde sen ilmini yükselteceksin. Eski Kidan devleti idare sistemini tatkik edeceksin" demiştir. Bu sözler Gizli Tarih de manzum olarak nakledilmiştir. Çengiz 1212 de bazı Kidan devleti adamlarını alarak Kerulen havzasına döndü. Bu sahada daha Karakorum bina edilmemişti. Bu civarda bulunan Uygurlardan kalan Ordu Balık'ı ise Paytaht edinmedi. 1214 de Çengiz Çürçütleri yok etmek, Sungluların ülkesinin fethine başlamak üzere plân yaptı. Bu işi de Mukali Celâyirle havale etti. Çengiz bu seferinde Sarıırmak büklümünün kuzeyini tamamen ele geçirdi. Nenkivas ve Karaçar'ı da aldı ve burada bir devlet idare makinesi kurdu. Bu makine gösterdi ki, Çin Çengiz için büyük hareketlerin başlangıcı imiş. Çengiz ordusunun masraflarını kapamak için bu seferi yaptı. Onlar Kerulen havzasına pek çok servet getirdiler. İşte bu servetle Türkistan seferinde ordusunun teçhizatını ve eksikliklerini tamamladı.

29.1.1970

Keza oradan askerî nakliyat için pek çok deve getirdi. Üçüncü olarak Çinlden teknik eleman, uzman ve sanatkârlar getirdi. Bunların çalışmaları içinde hemen binaların yapılmasına başladı. Bu vakitlerde Batı Türkistan'a yapacağı seferin plânlarını hazırlamış ve oğullarını bazı küçük seferler de yaptırmıştı. Böylece sahayı tanımış oluyordu.

Çengiz'in muvaffakiyetlerindn sebeplerinden birisi, seferlerinde hep harita kullanmasıdır. Haritaları işleriyle oğlu Cuci meşgûl olmuştur. 1216 da Cuci, Merkitleri takip ederek Kazakistan sahasının ortalarına kadar geldi. Merkitler Kıpçaklara yakın olduklarından bu sahalara kaçmışlardı ve Cuci onları takip ediyordu. Merkitlerin bu tarafı.gelişini Harezmşah da biliyordu ve o da bu sahaya bir kuvvet göndermişti. Her iki kuvvet Batı Kazakistan'da, Ural yakınlarında Irgız'da karşılaştılar. Her ikiside Merkitleri takip eder görünüyordu. Aralarında bir çarpışma olmadı. Harezmşah ülkene geliyorlar diye endişeli olabilirdi.

Bu arada Çengiz'in büyük diplomatik teşebbüsleri oldu ki, Halife ile Teması bu cümledendir. Bazı çağdaş Müslüman âlimler bunu pek görmüyorlar: Zira İslâm halifesinin bir Müslüman hükümdara, Harezm şah'a karşı şamanî Çengiz'le işbirliği yapmasının imkansız olduğunu söylerler. Gerçi İbn Esîr ve diğerleri bu mevzuda susmuşlardır. Ancak bu husus Mîrhond da açıktır. Aleaddin Harezmşah Çengiz kadar ihtiraslı ve cihangir olmak davasında idi. Kendisi imzalarını "İskender i sâni" olarak yazıyordu. Çengiz ona bir mektubunda herhalde kasıtlı olarak "oğlum" diye hatip etmiş, onu kendisinden daha aşağıda gördüğünü belli etmişti. Ancak bu Harez şahğn hoşuna gitmemiş olmalıdır. Çengiz 1215 de Pekin'i aldıktan sonra bir müddet orada kalmıştı. Bu vakitte Harezmşah'ın bir elçisi geldi. Bir diğer rivayete göre elçi, Çungarya taraflarında geldi. Her ikisinde de Çengiz in siyasî olarak davrandığı, gelen elçiye çok hürmet gösterdiği, kaydedilmiştir. Çengiz "dünyanın imarı, ticaretle kaim olur; onun için aramızda ticarî münasebetleri güçlendirelim" diye Harezmşah'a karşılık vermiştir. Harezmşah'ın elçileri aslında sırf tecessüs için, Çengiz ne yapıyor, nasıldır gibi suallere cevap bulmak için gelmişlerdi.

Harezmşah gerçekten de bütün Asya'yı, İslâm âlemini ve Çin'i almak fikrinde olmuştur. Devrinde Abdüllûtif Bağdadî, Harezmşah'ın siyasetini etraflıca tatbik etmiştir. Belki bir zamanlar kendisi de Harezmşah'ın hizmetinde bulunmuştur. Keza Yaqut daHarezmşah Alaeddin'in siyasetini tenkid ederler. Her ikisi de ayrı ayrı, aynı şeyi söylerler. "Harezmşah son derece haristi, ancak bu ihtirasının temeli, esası dayanak noktası yoktu. Onu düşünemiyordu . İskender'in diyordu; Lâkin İskender'in yanında Aristo ve bir çok güzide kumandanı olduğu halde, harezmşah herkesi öldürüyordu. Annesiyle, annesinin mensup olduğu Kıpçaklarla arası açıktı.

Bunların hepsi de sonradan Çengiz'e temâyül ettiler. Herezmşah Türkistan İslâmı korumadı, aksineHristiyan Küçlükle ittifak ederek, onun Müslümanları ezmesine ses etmedi. Bilhassa Fergane'de Müslümanlar pek çok tazyik gördüler. Bütün bunlara sebep Herezmşah gösteriliyordu. H.Qazvînî de Zafernâme'sinde bu hususu güzelce yazmıştır. Dünya siyasetini tahlil ederek, "Harezmşah'ın ihtirası büyüktü, fakat tedbiri yoktu" der. Çengiz bütün ordusuyla gelirken, o ordusunu türlü şehirlere dağıtmış, böylece ülkesinin bir kısmının dahi Çengiz'in yağmasına müsaade etmiyeceğini göstermişti.

Harezmşah, karşısındaki düşmanın, Çengiz'in büyüklüğünü müdrikti. Böyle olunca hiç olmazsa Halife ile anlaşması lâzımdı. O ise Bağdat'ı almayı aklına koymuştu ve böylece Selçuklularınki gibi bir duruma gelmiş düşünüyordu. Bağdattaki Abbasî Halifesi ise Harezmşah'a karşı hertürlü kuvvetle anlaşmaya razı idi. Halife kendisi zaten bir nevi tarikatla, kardeşlik vs. tarikatiyle meşguldü. Bu bir nevi fütüvvet teşkilatı olup, Anadolu'da da olmuştu. Ancak bizde idâre asker adamların elinde bulunmuştur. Oysa Bağdat'ta savaşı değil, kardeşliği düşünen bu teşkilat daha nüfuzlu oldu ve orayı içerden çürüttü. Zira bu cins teşkilâtlardan, günümüzdeki masonlukta olduğu gibi, yahudi ve Hristiyanlar istisfade ederlerdi. Gerçi halife kendisi kültürlü bir şahsiyette. Ancak askerî teşkilatı, yoktu. Alaaddin Harezmşah onun ülkesini almak, kendi paytahtını Selçuklularda olduğu gibi Rey'e nakletmeği düşünüyordu.

Harezmşahlar kendileri Kıpçak-Kanglı aşiretindendi. Melikşah devrinde Enuştegin oraya, Harezm'e vali olmuştu. Şimdiye kadar meçhul kalan bir gerçek vardır. Afganistan'ın kuzey kısımları, Sarıpur taraflarına Garcistan denir. Buradalar 10. 11. yy.larda Kıpçakların elinde idi. F.Köprülü vb. bu Kanglıların oradan nasıl glemiş olabileceklerine şaşarlar. Anlıyoruz ki, Harezmşahların kendileri Kıpçak hanlarından olup Enuştegin'in "Tekin"liği dahi isminden bellidir. Onların o vakitki merkezî Garcistan tarafları olmuştur. Fakat Harezmşahlar kendilerinin mensup oldukları Kıpçaklara karşı dostça hareket etmediler, onları kırdılar. Herezmşahlar orada, daha ziyâde şehir halkına dayandılar. Hatta Harezmşah Atsız'ı öven bir şiirde, İjranlı bir şair "onun aslının Türk olduğuna dair rivayetin zayf olduğunu, Sasaniler neslinden gösteren rivâyetin ise güneş kadar açık olduğunu söyler. Belki Harezmşahların kendi temayülleri de bu yoldu idi, ki devrin umumî kanaatı olmalıdır. Yâni Harezmşahlar tamamen

Türk olduklar halde, şehirli İranlıların tesirinde kalmışlar, bozkur halkına karşı soğuk davranmışlardı. Gerçi Çengiz'in kendisi'de aristokrattı. Ancak, o halkın hiçbir zaman ezilmesine müsaade etmemiş, onları katiyen kırmamıştır. Hatta o halkı için yaşayan bir hükümdar olmuştur. Harezmşah ise böyle hareket etmedi. Ortaasya'nın yüzyıllardır devam eden Müslüman Türk sülâlesi Karahanlıların son ferdi, Osman Han'ı öldürdü; yerine geçirdiği Sencer'i de öldürdü. Semerkant'ın idaresini bu soylu olmakla beraber halka yakın olan Hanlardan alarak, Sadr'lara verdi. Bu Sadrlar devrinin en zengin, en aristokrat bir zümresi idi; dinî hüviyete de sahip olup, halkla katiyen münasebetleri yoktu. Semerkant uzun zamandanberi halka yakın olanların idaresinde olduğundan bu halkın hoşuna gitmedi.

Harezmşah Alaaddin, Çin'i zaptederek kendisinin Cihan fatihi olmak yolundaki emellerinden birinde kendisinden önce davranan Çengiz'in hareketlerini dikkatle takip ediyordu. Bunun için Çengiz'e iki defa elçi göndermişti. Çengiz de bu elçilik heyetine karşılık çok zengin bir ticaret kervanı yolladı. Ancak bu kervanları Harezmşah yağma ettirdi. Savaşın sebebi, bu kervan yağması, bunu Harezmşah'ın tazmin etmemesidir. Bu kervanın tacirleri tamamen Müslüman idiler. Bu sırada Otrar'da hakim bulunan Kanglılardan Qayır Han, bu işi yaptırmıştı. Qayır, yahut Qadır, Arapça "kadir" olmayıp, kudret ifade eden Türkçe bir kelimedir. Bu zat, Harezmşah'ın rızası ve teşviki ile bu kervanı basıp yağma etti; tacirleri de öldürdü. Ancak bir kısmı, Otrar'dan kaçıp kurtuldu ve olayı Çengiz'e haber verdiler. Otrar'dan kaçabilmeleri, halkın Harezmşah'dan memnun olmayıp, onun zulmüne uğrayanlara yardım edenleriyle mümkün olmuş olmalıdır. İşte Çengiz bu olaydan son derece müteessiroldu. Ve Batı Türkistan'a sefer kararlaştırdı. Artık bu seferinde bütün Batı Türkistan'ı alacaktı. Ayrıca Hazar denizini de ülkesinin içine katacaktı.

Harezmşah, üzerine yürüyen Çengiz'in merkezî ordusunu, parçalayıp yenmeyi düşünüp, askerini kalelere ayırdı. Çengiz'in kumandanları değiştirilebilir kimseler olduğu halde, Harezmşah kuvvetleri, müstakil kumandanların idaresinde idi. Kumandanları içinde en kudretli oğlu Celâleddin Harezmşah idi. Ancak oğlu ile arası açıktı ve oğlu, annesinin tarafını tutuyordu. Annesi Türkân Hatun, Çengiz'in tarafını ilzam ediyordu. Lâkin Çengiz buraları aldıktan sonra, "oğluna ihanet etmenin cezasını çek" diyerek onu Karakorum'a kadar yaya yürüttü. Bunun tafsilatı Hamdullah Qazvi-

nî'nin Zafernâme'sinde vardır. Kıpçak generalleri Harezmşah'a düşman olup, Çengiz'e "biz de aynı milletiz" diyorlardı. Bunlar Bayatlardan olup, Çengiz'in maiyetindeki Bayavut'larla akrabalıki hissetmişler olsa gerek. Bu generallerin de teşviki ile Harezmşah Çengiz'i, ayrı ayrı şehirlere bölünmüş bir ordu ile karşılamaya karar verdi.

Çengiz Otrar'a kadar bütün ordusuyla birlikte geldi. Burada, Harezmşah'ın taktiğini öğrenince, bütün şehirlerin arasına girip, öyle hareket etti. Böylece şehirlerin birbirine yardım etmesini önledi. Umulmayan yerlerden gelip, şehirleri birbiri ardınca zaptetmeye başlayınca Harezmşah, büyük bir manevî yıkıntıya uğradı ve kaçmak istedi. Çengiz bu sefere çıkmadan önce de ibadet etti ki, sözleri Cami üt-tevarih'in Uygurca tercümesinden nakledilmiştir: "Ey yüce Tanrı, Sart da yani İranlı, Türk de senin bendelerindir? Fakat size karşı hürmette Sartlılar yollarını şaşırmışlar. Bana yardım et" Bu parçayı Almanlar Şarkî Türkistan hafriyatında bulmuşlardır ki, halâ neşredilmemiştir. Çengiz bir yandan da bazı birliklerini Pamir'e gönderdiği zaman onlar Küçlük'ü öldürdüler. Kendisi de Otrar'dan Buhara ile Semerkant'ın arasına hareket etti,ki geldiği yola Han yolu denir. Buhara'yı aldığında atı ile beraber Ulu Cami'ye girdi. Minmere çıkıp bir de nutuk söyledi. Burada söyledikleri Şems i Kâşânî'de nakledilmiştir." Siz ahlaksız insanlarsınız. Sizin sözünüze inanılmaz. Halbuki sizin Peygamberiniz ne doğru şeyler söylemiş. Siz onu tutmuyorsunuz" Buruda âlimlere atını tutturmuş, yem verdirmiştir.

Çengiz Buhara'dan sonra Semerkant'a geçti. Harezm'e de oğulları Cuci'yi yolladı. Kendisi Belh'e, Hind sınırlarına geldi. Bamyândaki Budist manastırlarını ve Belh'i tahrip etti. Tuluy'u Nisabur'a, Çağatay'ı da Afgan taraflarına gönderdi. Bu sırada etrafının sarılmakta olduğunu gören Celâlleddin Harezmşah, Hindistan'a geçti. Celâleddin Harezmşah'ın maceralı hayatı, kâtibi bulunan Nesevî tarafından yazılmıştır. Celâleddin Anadolu'ya kadar geldi. Hatta Yassıçemen'de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ile savaştı ve Osmanlıların mağlup durumundaki Selçuklulara yardım etmesi ile mağlup oldu. Ülkesini kaybetmişti ama, niyeti Anadolu'yu almaktı. Nihayet bu taraflarda öldürüldü. Babası Alaaddin Harezmşap da Hazar denizinin adalarından birisine kaçmıştı. Orada öldü. Hazinelerini de Çengiz'in casusları ele geçirdiler. Çengiz, daha Türkistan seferi bitmeden, iki köpeği Cebe ve Sübidey'i Hazar denizinin etrafını dolaşmaları için

gönderdi. Bunlar üç senelik vazifelerini iki senede tamamlayıp, Çukaçek taraflarında Çengiz'e mülâkî oldular. Çengiz de Türkistan seferind tamamlayıp, dönüyordu.

Çengiz, Cihan fatihi olmanın üç unsurunu da yerine getirmişti. Lâkin ecdadını yerinden yurdundan çıkaran Tangutlara hıncı sönmemişti. Bu kavme karşı nahâyî bir sefere çıktı. Tangut'u tamamen yok etti. Bu seferi bitirdikten sonra, 1227 yılında, vefat etti.